

Grenzeloze macht?

De territoriale politiek van de bisschoppen van Luik en Metz in de regio Zoutleeuw (8ste-13de eeuw)

JELLE LISSON

Over de evolutie van de grenzen van het bisdom Luik bestaat tot op heden weinig discussie. Traditioneel wordt aangenomen dat het grondgebied van het bisdom Luik gebaseerd is op de grenzen van de *Civitas Tungrorum*, een Romeinse provincie met de stad Tongeren als hoofdplaats.¹ Het uitgangspunt is dat de laatmiddeleeuwse, vaste grenzen van het bisdom geprojecteerd kunnen worden op de Romeinse periode, alsof er gedurende meer dan duizend jaar continuïteit zou zijn geweest. In 2008 verscheen echter de bundel *L'espace du diocèse. Genèse d'un territoire dans l'Occident médiéval (Ve-XIIIe siècle)*, waarin de vermeende continuïteit tussen bisdommen en de Romeinse administratieve indeling op de korrel wordt genomen op basis van casestudy's uit hedendaags Frankrijk, Duitsland, Italië, Engeland en Spanje.² In navolging van deze bundel probeer

ik in dit artikel aan te tonen dat het territorium van het bisdom Luik eveneens een dynamische in plaats van statische ontwikkeling kende. Het ziet er naar uit dat de autoriteit van de bisschoppen van Luik minstens tot de tiende eeuw niet territoriaal gebonden was, in die zin dat ze geen macht hadden over een vast, strikt afgelijnd gebied, maar enkel over een gefragmenteerd lappendeken van rechten en bezittingen. Ook stel ik vast dat er in theorie misschien wel een onderscheid werd gemaakt tussen geestelijke en wereldlijke macht, maar dat de bisschoppen daar in de praktijk bijzonder flexibel mee omsprongen.

De voornaamste conclusie van de bundel van Florian Mazel is dat bisdommen een dynamische ontwikkeling kenden in de vroege middeleeuwen, in tegenstelling tot de statische visie dat de kerkelijke structuren de enige stabiele

1. Fisen, *Flares ecclesiae Leodiensis*; Id., *Historia Ecclesiae Leodiensis*; Foullon, *Historia Leodiensis*; Bouille, *Histoire de la ville et pays de Liège*; de Gerlache, *Histoire de Liège*; Bormans e.a., *Recueil des ordonnances de la principauté de Liège*; Daris, *Histoire du diocèse et de la principauté de Liège*; Paquay, *Les origines chrétiennes dans le diocèse de Tongres*; Kurth, *La cité de Liège*; Demarteau, *Liège et les principautés épiscopales de l'Allemagne occidentale*; Vanderkindere, *La formation territoriale des principautés belges*, II, 184; De la Haye, *De bisschoppen van Maastricht*, 87; Dierkens, 'Het diocees van Tongeren-Maastricht-Luik'; Hackeng, *Het middeleeuwse grondbezit van het Sint-Servaaskapittel*, 194; Gauthier, *Topographie chrétienne des cités de la Gaule*, XII, 71; Kupper, 'Du diocèse de Tongres-Maastricht au diocèse de Liège', 23-25; Id., *Liège et l'Église impériale*, 355-364; Id., 'Saint Lambert', 9.
2. Mazel, *L'espace du diocèse*.

factor waren in de malaise na de ineenstorting van het Romeinse Rijk.³ In een eerste fase, tussen de vijfde en de tiende eeuw, vestigden de bisschoppen hun gezag volgens de nieuwe inzichten via de controle van bidplaatsen, kapellen en kerken, die fungeerden als kernen van een invloedssfeer. Bernard Guenée heeft het in die context over *Landmarks*, als ruimtelijke symbolen voor de autoriteit van de machthebber.⁴ De ‘territorialisering’ van bisdommen vond pas plaats in de twaalfde en dertiende eeuw, in die zin dat grenzen een permanent karakter kregen en juridisch werden gefundeerd. De wazige organisatie in de overgangperiode, tussen de tiende en de twaalfde eeuw, bood zo de ideale voedingsbodem voor conflicten, wanneer verschillende machthebbers de controle claimden over dezelfde gebieden in de periferie van hun invloedssfeer.⁵ De oorzaak van de verandering was wellicht een aangepaste opvatting over macht en bezit bij de tijdgenoten. Volgens de Romeinen was er pas sprake van een territorium wanneer een institutionele machthebber dat gebied definieerde. Pas in de twaalfde en dertiende eeuw vond dat idee opnieuw ingang door de herontdekking van het Romeinse recht.⁶

De algemene territoriale ontwikkeling van het bisdom Luik had een gelijkaar-

dig, dynamisch karakter, in tegenstelling tot wat in de bestaande historiografie wordt beweerd. Zo kende de Romeinse administratieve structuur al heel wat verschuivingen. De *Atuatuca Tungrorum* bevond zich onder keizer Augustus bijvoorbeeld in *Gallia Belgica*. In het jaar 85 creëerde Domitianus de nieuwe provincie *Germania inferior*, maar het is onduidelijk of Tongeren daarbij hoorde. Vanaf de vierde eeuw maakte de *Civitas Tungrorum* deel uit van de provincie *Germania secunda*, maar op een uitgebreide beschrijving van die administratieve indeling is het wachten op de *Notitia provinciarum et civitatum Galliae*, vermoedelijk opgesteld aan het einde van de vierde of het begin van de vijfde eeuw.⁷ Er is echter geen enkel antiek document overgeleverd waarin de precieze grenzen van Romeinse *civitates* worden beschreven. Het enige spoor is de vermelding van een Grieks hydro-nië in een tekst van Ptolemaeus, maar de interpretaties lopen uiteen: soms wordt dat geïdentificeerd als de Schelde, soms als de Dijle, soms als het bekken bestaande uit de Dender, Zenne, Demer, Ruppel, Gete en Nete.⁸ Wat het bisdom betreft, werd de bisschopszetel in de zesde eeuw verplaatst van Tongeren naar Maastricht en volgens recent onderzoek werd Luik de definitieve hoofdplaats van

3. Longnon, *Atlas historique de la France*.

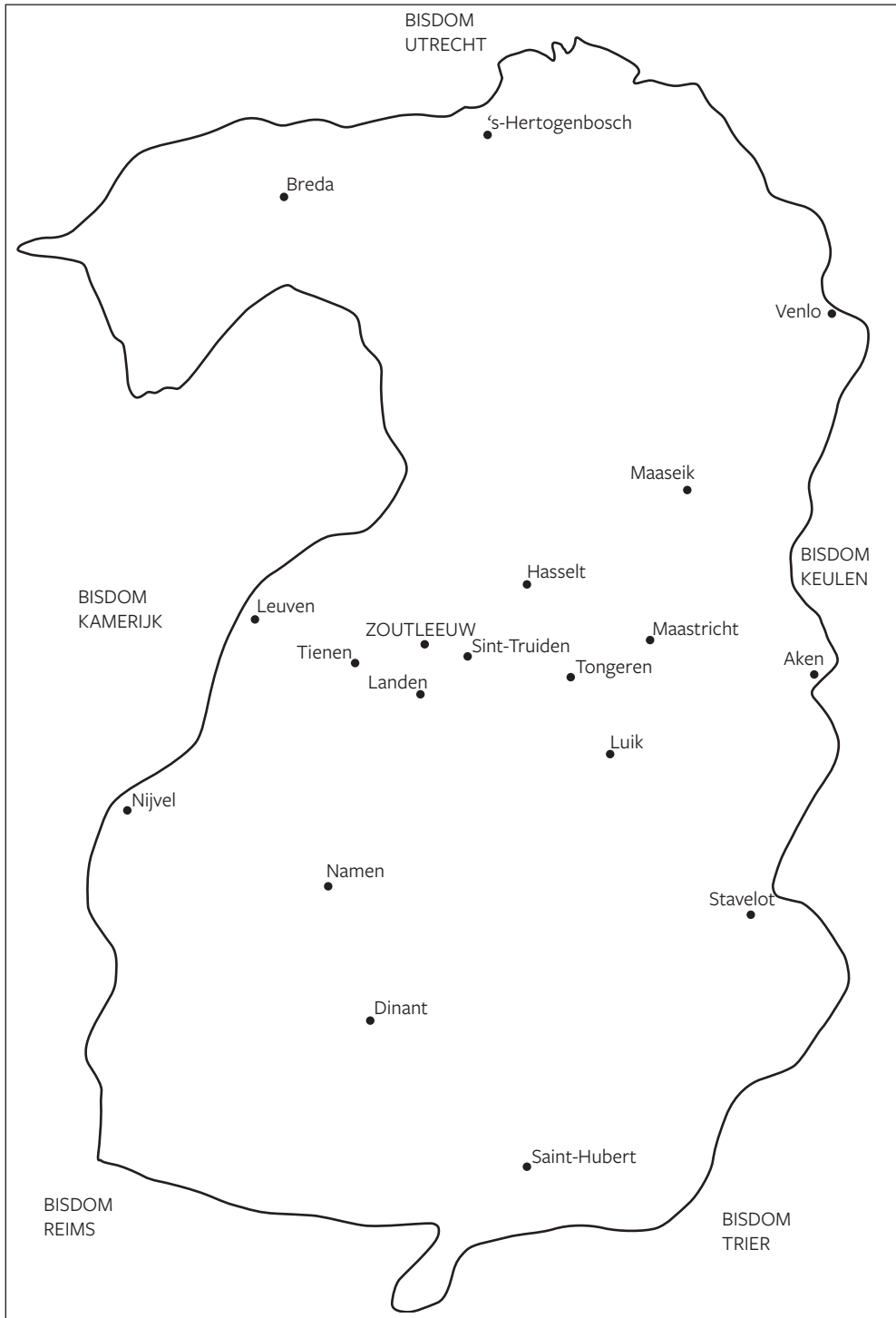
4. Guenée, ‘Des limites féodales aux frontières politiques’.

5. Ibid.; Mazel, ‘Introduction’, 11-15; Cursente en Mousnier (ed.), *Les territoires du médiéviste*; Mazel, ‘Cujus dominus, ejus episcopus?’, 213-215.

6. Mazel, ‘Introduction’, 12.

7. Loicq, ‘La Civitas Tungrorum’, 31-32, 40; Brandts en Slofstra (red.), *Roman and Native in the Low Countries*; Ruger, *Germania inferior*, 16; Mertens en Despy-Meyer, *La Belgique à l’époque romaine*, 5-7; Raepsaet-Charlier, ‘La cité des Tongres’; Suttor, *Vie et dynamique d’un fleuve*, 218; Nonn, *Pagus und Comitatus*, 92; Gauthier, *L’évangélisation des pays de la Moselle*; Van Rey, ‘Les divisions politiques et ecclésiastiques de l’ancien diocèse de Liège’.

8. Raepsaet-Charlier, ‘La cité de Tongres’, 50-51; Mariën, *L’empreinte de Rome*, 173; Pecklers, ‘La ‘Taboula’ n’est-elle pas la Dyle?’; Loicq, ‘La Civitas Tungrorum’, 40.

Het bisdom Luik in de middeleeuwen.

[Naar J. Daris, Histoire du diocèse et de la principauté de Liège]

het bisdom omstreeks het jaar 800.⁹ Dat narratief, dat tot vandaag de historiografie overheerst, werd gepopulariseerd door de tiende-eeuwse auteur Heriger van Lobbes (990-1007) in zijn *Gesta episcoporum Tungrensium, Trajectensium et Leodiensium* ('De daden van de bisschoppen van Tongeren, Utrecht en Luik'). Voor een precieze, ruimtelijke afbakening van het bisdom Luik is het wachten tot de late middeleeuwen.

De discussie wordt nog bemoeilijkt, aangezien de bisschoppen en de kerkelijke structuren niet losstonden van de rest van de samenleving. Bisschoppen bezaten immers wereldlijke prerogatieven of maakten deel uit van wereldlijke structuren, als machthebbers in prinsbisdommen, hertogdommen, graafschappen of heerlijkheden.¹⁰ In Luik was die verstrengeling verregaand. Zo verkreeg bisschop Notger van Luik (971-1008) in 980 van de Duitse keizer Otto II immuniteit over alle bezittingen (zoals kerken, abdijen, kapellen en stukken grond) en rechten (zoals het slaan van munten en het heffen van tol in bepaalde bewoningskernen) van de Luikse bisschopszetel. Opvolger Otto III (983-1002) gaf aan Notger vervolgens de wereldlijke rechten over territoria in leen, zoals de graafschappen Hoei, Condroz en Famenne in 985 en het graafschap Brunengeruuz in 987.¹¹ In de late middeleeuwen oefenden de bis-

schoppen van Luik de wereldlijke macht uit over het zogenoemde 'prinsbisdom Luik', een territorium dat zich uitstreckte tussen Thuin, Malmédy, Bouillon, Sint-Truiden, Averbode en Maaseik. Bisschop Notger wordt dan ook beschouwd als de 'stichter' van het prinsbisdom.¹²

Het beeld over de territoriale ontwikkeling van het prinsbisdom is in de literatuur alvast minder zwart-wit, aangezien men er niet zomaar van uitgaat dat het prinsbisdom sinds zijn ontstaan een aaneengesloten en ondeelbaar geheel vormde. De ontwikkeling van het territorium wordt eerder voorgesteld als een stapsgewijze overname van kleinere heerlijkheden en graafschappen, waarbij op basis van toponiemen in oorkonden gedetailleerd besproken wordt welke gebieden vanaf welk moment toebehoorden aan de Luikse bisschoppen. De ruimtelijke vertaling van het toponiem - dus de specifieke territoriale omschrijving - wordt echter nooit verduidelijkt, tenzij door te verwijzen naar de laatmiddeleeuwse grenzen. Net zoals bisdommen gebaseerd zouden zijn op Romeinse *civitates*, wordt het belang van Karolingische *pagi* overschat als voorloper van die wereldlijke territoria, maar ook van dekenijen.¹³ Enerzijds lijkt het waarschijnlijk dat Notger geen macht uitoefende over een eengemaakt gebied, maar over een lappendeken van graafschappen, heerlijkheden, steden,

9. Zie voetnoot 1.

10. Mazel, 'Introduction', 16-17; Lauwers en Ripart, 'Représentation et gestion de l'espace', 154-158; Depreux, Bougard en Le Jan (red.), *Les élites et leurs espaces*.

11. Laffineur-Crepin (red.), *Notger et Liège*, 31, 46; Kurth, *Notger de Liège*, 118-119; Vanderkindere, *La formation territoriale des principautés belges*, II, 189-194.

12. Bv. Vanderkindere, *La formation territoriale des principautés belges*, II, 187; Kurth, *Notger de Liège*, 115-129; Hansay, 'Les origines de l'État liégeois'; Bonenfant, *Le duché de Lothier et le marquisat de Flandre*, 8-19; Paquay, *Le patrimoine de l'Eglise de Liège*; Vercauteren, 'La formation des principautés', 35-36; Werner, *Der Lütticher Raum*.

13. Loicq, 'La Civitas Tungrorum', 40.

abdijen, versterkingen, gronden en bossen.¹⁴ Anderzijds gaat men er nog steeds van uit dat er continuïteit bestond bij de grenzen van wereldlijke machtsstructuren, maar dan tussen de Karolingische periode en de grenzen van kleinere territoria als heerlijkheden en graafschappen.

De casus Zoutleeuw

Om het dynamische karakter van de evolutie van de grenzen van het bisdom Luik te staven, neem ik in dit artikel de territoriale ontwikkelingen in een perifeer gebied onder de loep: de regio Zoutleeuw. Ik gebruik de omschrijving hier om het gebied aan te duiden dat zich grofweg bevindt tussen Tienen en Sint-Truiden, met de latere stad Zoutleeuw als kern en met inbegrip van omliggende gehuchten als Halle, Booienhoven, Helen, Bos, Dormaal, Kastel, Runkelen en Budingen. Die regio is relevant om verschillende redenen.

Ten eerste beantwoordt het gebied niet aan een strak afgelijnd territorium en werd het nooit als één geheel beschouwd. Zo is er in middeleeuwse bronnen op geen enkel moment sprake van een heerlijkheid in Zoutleeuw, terwijl de kans klein is dat de bronnen dat zouden verzwijgen. De kleine heerlijkheid Dormaal bevond zich bijvoorbeeld

een drietal kilometer ten zuiden van Zoutleeuw en duikt veelvuldig op in de bronnen, net als de heerlijkheid Oplinter, gelegen tussen Zoutleeuw en Tienen.¹⁵ In de late middeleeuwen liep de grens tussen het hertogdom Brabant en het prinsbisdom Luik door deze regio. De stad Zoutleeuw en enkele gehuchten behoorden toe aan de hertogen, terwijl andere gehuchten deel uitmaakten van het prinsbisdom. Op geestelijk vlak waren de volledige parochie en de dekenij Zoutleeuw in deze periode afhankelijk van de bisschoppen van Luik.¹⁶

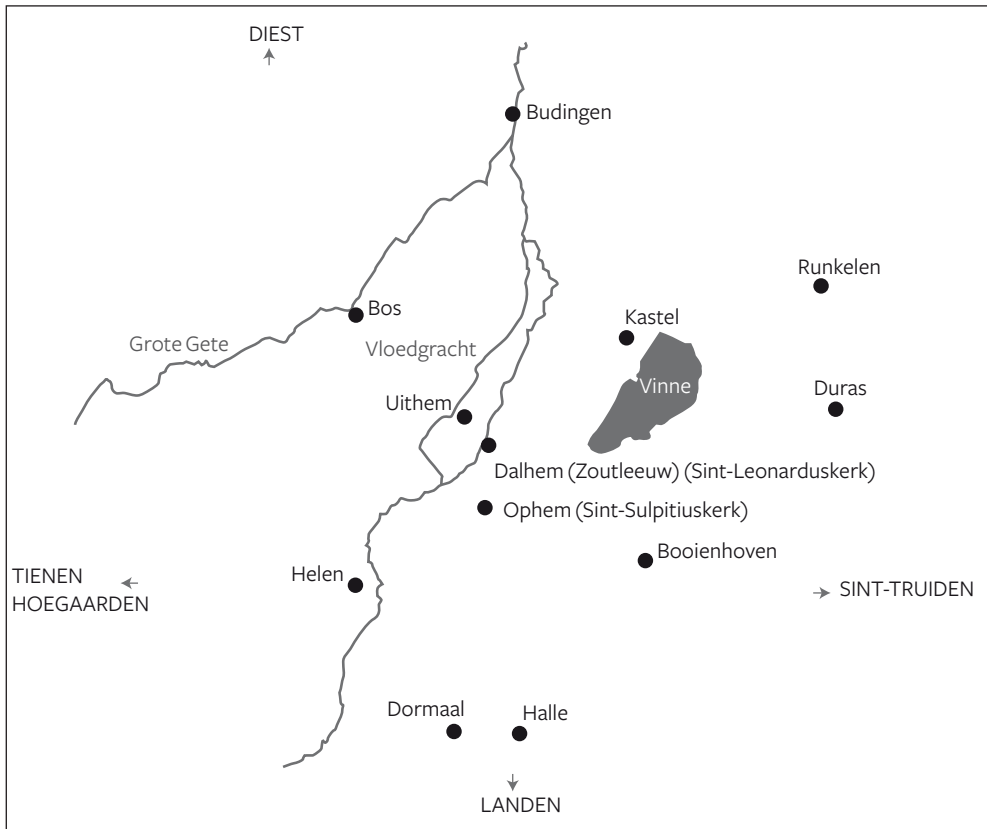
Ten tweede heeft de geschiedschrijving over deze regio - hoofdzakelijk beperkt tot studies van enkele onderzoekers aan het einde van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw - zich louter gericht op het ontstaan van de stad Zoutleeuw. Daardoor werd er amper aandacht besteed aan de voorgeschiedenis van het gebied. Op basis van tiende-eeuwse heiligenlevens stellen zij enkel dat het dorp 'Leeuw' al bestond in de zevende eeuw, dat dit dorp het centrum was van een heerlijkheid onder leiding van heer Hubertus en dat er een kerk stond ter ere van Sint-Sulpitius. De volgende stap in de regionale geschiedenis is meteen de 'stichting' van de stad Zoutleeuw door de hertogen van Brabant, wat volgens hen plaatsvond in de twaalfde eeuw.¹⁷ Deze visie werd door alle latere onderzoekers kritiekloos over-

14. Zie opsomming bij Vanderkindere, *La formation territoriale des principautés belges*, II, 184-186; Bormans, *Recueil des ordonnances*, 1-5.

15. Van Ermen, 'Heerlijkheden in het hertogdom Brabant'; Vanroelen, *De heerlijkheid Dormaal*; De Rocker, *Aanzet tot reconstructie van het grondbezit te Oplinter*.

16. Lisson, *De ruimtelijke ontwikkeling van Zoutleeuw*.

17. Bets, *Zoutleeuw*, I, 19-22; Wauters, *Géographie et histoire des communes belges: Canton de Léau*, 11; Wilmet, *Léau*, II, 12; Vanroelen, *Evaluatie en kritische benadering van de voornaamste bronnen*, 15.

De middeleeuwse woonkernen in de regio Zoutleeuw.

genomen.¹⁸ Nochtans zijn er indirect heel wat aanwijzingen over de precieze tiende-eeuwse situatie in die regio wanneer we onze blik niet langer beperken tot oorkonden.

Ten derde waren er in de tiende eeuw nog andere kandidaten om de geestelijke macht over deze regio te claimen. De meest evidente 'buur' is het bisdom Kamerijk, waarbij de Dijle nabij Leuven in de late middeleeuwen de natuurlijke grens vormde met het bisdom Luik. In de

tiende eeuw was er bijvoorbeeld inderdaad sprake van een strijd tussen Luik en Kamerijk over de voogdij van de abdij van Lobbes.¹⁹ Toch waren de bisschoppen van Kamerijk wellicht geen directe concurrent in de regio Zoutleeuw. Zo worden die bisschoppen in geen enkele middeleeuwse bron met betrekking tot deze regio vermeld, hetgeen bijvoorbeeld ook geldt voor de meer westelijk gelegen regio rond de latere

18. Bv. De Moreau, *Histoire de l'Eglise en Belgique*, I, 284; Vandeput, *De Sint-Leonarduskerk*, 5; Van Uytven, 'Zoutleeuw', 7-14; Opsteyn, 'Archeologie en historische bronnen'; Verbeeck, 'Archeologie in de regio Zoutleeuw', 45-46.

19. Dierkens, 'Entre Cambrai et Liège'.

stad Tienen.²⁰ De concurrentie kwam daarentegen uit verrassende hoek: het bisdom Metz. Volgens de *Vita prima sancti Trudonis* schonk de heilige Trudo al zijn bezittingen 'onveranderlijk en eeuwig' aan Sint-Stephanus, de patroonheilige van Metz. Daaronder bevonden zich ook de gronden waarop Trudo later de Sint-Trudoabdij in Sint-Truiden zou stichten, in vogelvucht op minder dan vijf kilometer afstand van Zoutleeuw.²¹ Ook latere heiligenlevens en kronieken benadrukken de wereldlijke rechten van de bisschoppen van Metz in Sint-Truiden.²² Het bleef bovendien niet bij loze claims, want in de praktijk hadden zij er inderdaad macht. Ze controleerden bijvoorbeeld de stad Sint-Truiden, die zich rond de abdij had ontwikkeld. Zo bezaten ze onder andere het tolrecht, kozen ze schepenen of andere stedelijke vertegenwoordigers en lieten ze munten slaan.²³

Omgekeerd minimaliseert de *Vita secunda Remacli* - een tiende-eeuws heiligenleven uit de invloedssfeer van de bisschoppen van Luik - de schenking van Trudo aan Metz. In die tekst staat expliciet vermeld dat Trudo enkel afstand zou gedaan hebben van zijn bezittingen in de buurt van Metz, hetgeen impliceert dat alle andere bezittingen van Trudo - lees: de Sint-Trudoabdij - er geen deel van uitmaakten. Daar

komt nog bij dat de door Trudo gestichte kerk in Sint-Truiden gewijd zou zijn door Remaclus. Remaclus, die als bisschop van Maastricht beschouwd kan worden als een voorloper van de bisschoppen van Luik, was dus bevoegd om de kerk te wijden.²⁴ De bisschoppen van Metz hebben volgens het heiligenleven dus geen reden om de controle over Sint-Truiden te claimen. In de negende eeuw wierpen de bisschoppen van Luik zich bijvoorbeeld ook op als verdedigers van de abdij tegen de invallende Noormannen, bij gebrek aan hulp uit Metz. In 1006 mengde Notger zich in de strijd om de keuze van de abt van de Sint-Trudoabdij.²⁵ In 1227 deden de bisschoppen van Metz ten slotte officieel afstand van hun rechten in Sint-Truiden ten voordele van de bisschoppen van Luik, maar in de praktijk was hun invloed al veel langer tanende.²⁶

De Sint-Sulpitiuskerk in de *Vita Secunda Sancti Remacli*

In deze paragraaf onderzoek ik de ontstaanscontext van de oudste parochiekerk van Zoutleeuw: de Sint-Sulpitiuskerk. De oudste bronnen die letterlijk naar deze kerk verwijzen, zijn twee oorkonden uit 1235 die werden opgesteld door het Luikse Sint-Denijskapittel.

20. Pierrard, *Les diocèses de Cambrai et Lille*; Wauters, *Géographie et histoire des communes belges: Canton de Tirlemont*, 13-14.

21. Donatus, *Vita Trudonis*; Charles, *La ville de Saint-Trond*, 77-79; Boes, *L'abbaye de Saint-Trond*, 34.

22. *Vita sancti Chlodulphi*; Rodulfus, *Gesta abbatum Trudoniensium*; Theodoricus, *Vita sancti Trudonis*.

23. Parisse, 'Liège et la Lorraine', 364; Kupper, *Liège et l'Église impériale*, 354.

24. Heriger van Lobbes, *Gesta Episcoporum*, 183.

25. Lavigne e.a. (ed.), *Kroniek van de abdij van Sint-Truiden*, I, 13; Charles, *La ville de Saint-Trond*, 399; Kurth, *Notger de Liège*, I, 241.

26. Hansay, 'Le partage de la souveraineté dans la ville de Saint-Trond'; Kupper, *Liège et l'Église impériale*, 355.

Deze documenten betekenen meteen een ingrijpende verandering wat het statuut van de kerk betreft, aangezien ze bekrachtigden dat de Sint-Sulpitiuskerk de functie van parochiekerk in 1231 had overgedragen aan de recent opgerichte Sint-Leonarduskerk.²⁷ Oorkonden van de Luikse bisschop, de Brabantse hertog, een pauselijke legaat en de paus zelf bevestigden die transfer, respectievelijk in 1236, 1237, 1253 en 1257.²⁸ Impliciet werd er in oudere oorkonden echter al verwezen naar een kerkgebouw in Zoutleeuw. Zo organiseerde de Luikse aartsdiaken in 1225 een synode in de *ecclesia de Lewis* ('kerk van Leeuw').²⁹ In 1218 en in 1226 ondertekende een *decanus Lewensis* ('deken van Leeuw') een oorkonde, en in 1139 en 1178 werd de *decania de Lewis* ('de dekenij van Leeuw') expliciet vermeld.³⁰ Ook in het *Liber primus diversarum materialiarum* ('Het eerste boek met verscheidene goederen') - een dertiende-eeuwse inventaris van de goederen van het Luikse Sint-Denijskapittel - staat de *ecclesia parochialis de Leuwis* ('parochiekerk van Leeuw') tussen de eigendommen.³¹ Het lijkt waarschijnlijk dat die attestaties verwijzen naar de Sint-Sulpitiuskerk, die tot 1235 de functie van parochiekerk had.

De oorkonde uit 1235 geeft echter geen informatie over de precieze ont-

staanscontext van de kerk. Een mogelijk spoor is de verspreiding van het patrocinium, de heilige aan wie de kerk werd toegewijd.³² Deze methode doet vermoeden dat de Zoutleeuwse Sint-Sulpitiuskerk werd gebouwd onder invloed van de bisschoppen van Metz in plaats van die van Luik.

Ten eerste was er in het bisdom Luik nooit sprake van een wijdverspreide Sulpitiuscultus. Sint-Sulpitius kwam er in de hele middeleeuwen bijvoorbeeld niet voor op de heiligenkalender, noch vermelden inventarissen van Luikse instellingen of naslagwerken over de middeleeuwse geschiedenis van het bisdom die heilige.³³ Herigers vermelding in de *Vita secunda Remacli* is de enige aanwijzing dat de heilige bekend was in Luik vóór de twaalfde eeuw.³⁴ Het lijkt bijgevolg weinig waarschijnlijk dat de bisschoppen van Luik een kerk zouden wijden aan een heilige die op dat moment nog totaal onbekend was in het bisdom. Omdat het bisdom Luik deel uitmaakte van het aartsbisdom Keulen, zou de inspiratie eventueel nog uit die richting gekomen kunnen zijn. Sulpitius was echter nergens in het Duitse rijk bekend, aangezien hij er net als in Luik niet voorkwam op de heiligenkalender en er geen kerken,

27. Miraeus en Foppens, *Opera Diplomatica*, III, 729.

28. Bets, *Zoutleeuw*, I, 297 en II, 269-271; Miraeus en Foppens, *Opera Diplomatica*, III, 729.

29. Erens, *De oorkonden der abdij Tongerlo*, III, 132-133.

30. Ibid., 94, 119; Piot (ed.), *Cartulaire de l'abbaye de Saint-Trond*, 48-51, 134-137.

31. Bormans, 'Notice des cartulaires de la collégiale Saint-Denis à Liège', 29.

32. Berings, 'Les patronages de saints dans la vallée de l'Escaut'.

33. Grotefend, *Taschenbuch der Zeitrechnung*, II, 82-86; Strubbe en Voet, *De chronologie*, 158-159; Bormans, 'Notice des cartulaires de la collégiale Saint-Denis à Liège', 27-28; Bormans en Schoolmeesters, *Cartulaire de l'église Saint-Lambert de Liège*; Bormans, *Recueil des ordonnances*, 16; Kurth, *Notger de Liège*; Lahaye, *Inventaire analytique des chartes de la collégiale de Saint-Jean l'Évangéliste à Liège*, I; Gobert, *Liège à travers les âges*, XII.

34. Heriger van Lobbes, *Vita secunda sancti Remacli*, 181.

kapellen of altaren in zijn naam werden opgericht.³⁵

Ten tweede werd Sint-Sulpitius met zekerheid vereerd in de stad Metz. In het religieuze leven van laatmiddeleeuws Metz nam de heilige niet per se een speciale plaats in, maar twee kerken werden aan hem gewijd, zijn naamdag werd nog steeds gevierd en een poort in de dertiende-eeuwse omwalling werd naar hem genoemd. Belangrijker is echter dat het hoofdaltaar van de abdijkerk van Sint-Glodesinde, wellicht gebouwd in de achtste eeuw, aan hem werd gewijd. Aan het einde van de achtste eeuw was Sulpitius in Metz dus bekend.³⁶ Ten derde bezaten de bisschoppen van Metz tot de dertiende eeuw de wereldlijke macht over de abdij van Sint-Trudo (en een deel van de stad en haar omgeving). Bisschop Chrodegang van Metz (742-766) was afkomstig uit Haspengouw en zijn familie bezat er een groot aantal gronden. Enkele bisschoppen van Metz combineerden hun bisschopstiel bovendien met die van abt van Sint-Trudo, zoals Angilrannus (768-791), neef van Chrodegang en opdrachtgever van de *vita Trudonis*; Drogo (823-855), ook abt van onder meer Gorze, Marmoutier en Luxueil; en Adalbero I, de grote hervormer van de abdijen van Gorze en Sint-Trudo.³⁷ Er bestond dus

een band tussen de regio Zoutleeuw en de bisschoppen van Metz, via de Sint-Trudoabdij. Gezien de beperkte afstand tussen Zoutleeuw en Sint-Truiden is een stichting vanuit Metz zeker niet onwaarschijnlijk. Die 'stichting' kan echter ruim geïnterpreteerd worden. Zo zou het bijvoorbeeld om de oprichting van een primitieve bidplaats ter ere van Sulpitius kunnen gaan, zonder dat er meteen sprake was van een kapel of een parochiekerk.

Die verklaring botst evenwel met de inhoud van twee werken van Heriger van Lobbes: de *Vita secunda Sancti Remacli* ('Het tweede heiligenleven van Sint-Remaclus') en de *Gesta episcoporum Tungrensium, Trajectensium et Leodien-sium* ('De daden van de bisschoppen van Tongeren, Utrecht en Luik'), die hij allebei schreef in opdracht van bisschop Notger van Luik op het einde van de tiende eeuw.³⁸ De *Vita secunda Remacli* werd haast integraal overgenomen in de *Gesta*; het betreft dus twee keer hetzelfde verhaal. Daarin beschrijft Heriger dat Sint-Remaclus "meerdere kerken ter ere van Sint-Sulpitius heeft gebouwd in zijn diocees". De reden daarvoor verduidelijkt de auteur in een eerdere passage: omdat bisschop Sulpitius van Bourges († 647) de jonge Remaclus had opgeleid, bouwde de leerling de kerken

35. Grotefend, *Taschenbuch der Zeitrechnung*, II, 82-86, 172, 187-192; Strubbe en Voet, *De chronologie*, 158-159.

36. Gouillet en Heinzelmann, *Miracles, vies et réécritures*, 184, 285-289; Gauthier, *Topographie chrétienne des cités de la Gaule*, I, 52; Parisse, 'La vie religieuse en Lorraine'; Grotefend, *Taschenbuch der Zeitrechnung*, II, 187-192; Morhain, 'Les origines du christianisme à Metz', 47; Bour en Klausner, 'Note sur l'ancienne liturgie de Metz', 582-583, 658-659; Collot, 'Les origines chrétienne de Metz'; Parisse, 'Remarque sur les fondations monastiques à Metz', 198-199; Voltz, *Historique des bâtiments de l'abbaye Sainte-Glossinde à Metz*, 37.

37. Kupper, *Liège et l'Église impériale*, 354; Parisse, 'Liège et la Lorraine', 364; Hansay, 'Le partage de la souveraineté dans la ville de Saint-Trond'; Bormans, *Recueil des ordonnances*, 16; Boes, *L'abbaye de Saint-Trond*, 72.

38. Babcock, 'Heriger or Notger?'

als eerbetoon aan zijn leermeester.³⁹ In het bisdom Luik en in de buurt van Zoutleeuw bevonden zich in de late middeleeuwen alvast verschillende kerken die gewijd waren aan Sint-Sulpitius, zoals in Diest, Overhespen, Neerheylissem of Betekom.⁴⁰ Op het eerste gezicht lijkt Herigers stelling dus niet uit de lucht gegrepen. Hoewel hij niet preciseert over welke kerken het precies gaat, is het in principe mogelijk dat Remaclus in Zoutleeuw inderdaad een kerk had laten bouwen ter ere van zijn leermeester.

Toch zijn er redenen om te twijfelen aan de passage. Zo werden de kerken ter ere van Sint-Sulpitius in het bisdom pas opgericht vanaf de twaalfde eeuw.⁴¹ Bovendien is er een oudere versie overgeleverd van het leven van de heilige Remaclus, geschreven door een anonieme auteur in het midden van de negende eeuw, waar Heriger zich op gebaseerd heeft.⁴² In deze *Vita prima* wordt niets gezegd over stichtingen van kerken ter ere van Sint-Sulpitius, hoewel de rest van de passage in beide versies van het heiligenleven inhoudelijk volledig identiek is. De vermelding van die gebeurtenis in Herigers *Vita secunda* verstoort bovendien de logische opbouw van het werk, aangezien de betreffende passage handelt over de jeugd van Remaclus en diens daden als bisschop pas veel later aan bod komen. Egidius van Orval, die in de dertiende eeuw een vervolg schreef op de *Gesta Episcoporum*

van Heriger, heeft Remaclus' vermeende bouwactiviteiten niet meer vermeld.⁴³ De vergelijking met de *Vita prima* toont dus aan dat auteur de zin zelf heeft toegevoegd aan het verhaal. Daaraan kan geen geloof worden gehecht, omdat de gebeurtenis pas driehonderd jaar na datum werd neergeschreven.

Die praktijk was niet uitzonderlijk, aangezien Heriger ook al fragmenten had toegevoegd om de schenking van Trudo aan de bisschoppen van Metz in twijfel te trekken. Het lijkt dus waarschijnlijk dat de toevoeging over de bouw van de Sint-Sulpitiuskerken een gelijkaardig doel diende. Remaclus - bisschop van Maastricht en dus een voorganger van de bisschoppen van Luik - wordt immers voorgesteld als de oprichter van alle Sulpitiuskerken, waardoor de bisschoppen van Luik beschouwd konden worden als de rechtmatige eigenaars van de Zoutleeuwse Sint-Sulpitiuskerk. Dat doet vermoeden dat de Luikse controle van de kerk op het einde van de tiende eeuw door de tijdgenoten niet als vanzelfsprekend werd beschouwd, want als er geen concurrenten waren, hadden ze er niet zo hard de nadruk op hoeven te leggen. De bisschoppen van Metz waren in dat geval de meest waarschijnlijke optie als concurrent.

Een extra argument voor die hypothese is de ontstaanscontext van een kerk ter ere van Sint-Gorgonius in Hoegaarden, een vijftiental kilometer

39. Heriger van Lobbes, *Vita secunda sancti Remacli*, 181.

40. Balau, *Les sources de l'histoire de Liège*, 18; De Moreau, *Histoire de l'église en Belgique*, I, 284; Vanroelen, *Evaluatie en kritische benadering van de voornaamste bronnen*, 15; Wauters, *Géographie et histoire des communes belges: Canton de Tirlemont*, 90; Raymaekers, *Notice historique sur l'église primaire de Saint-Sulpice à Diest*, 4-5; Id., *Het kerkelijk en liefdadig Diest*, 21-26.

41. Zie vorige voetnoot.

42. *Vita Remacli prima*, 104.

43. Egidius van Orval, *Continuatio Gesta Episcoporum*.

Gezicht op Zoutleeuw, 1678. Gravure naar een tekening van Adam Frans van der Meulen, Parijs, 1685. Met links van het midden (onder de rechts tak van de boom) de Sint-Sulpitiuskerk en rechts van het midden de Sint-Leonarduskerk.

[Amsterdam, Rijksmuseum: RP-P-OB-82.787]

van Zoutleeuw. In de historiografie over Tienen en Hoegaarden wordt er amper aandacht aan besteed, maar de cultus van de patroonheilige van die kerk werd volgens de *Vita Chrodegangi episcopi Mettensis* (het heiligenleven van bisschop Chrodegang van Metz) gestimuleerd door bisschop Chrodegang van Metz.⁴⁴ In 765 liet die het lichaam van Sint-Gorgonius naar de abdij van Gorze overbrengen, in de buurt van Metz zelf, vanwaar de cultus zich verder zou verspreiden. Het heiligenleven werd omstreeks het midden van de tiende eeuw geschreven door een monnik in de abdij van Gorze⁴⁵, het lijkt dus waarschijnlijk dat de Hoegaardse Sint-Gorgoniuskerk werd opgericht onder invloed

van de bisschoppen van Metz vóórdat die tekst verscheen. Toch zou ook de kerk van Hoegaarden uiteindelijk geïncorporeerd worden door de bisschoppen van Luik. Volgens een inscriptie in de kerk van het Luikse Sint-Pauluskapittel - waar de Sint-Gorgoniuskerk volgens latere bronnen afhankelijk van was - verbouwde een zekere gravin Alpaïde van Hoegaarden haar *castrum* tot een kerk. Diezelfde Alpaïde zou in 987 ook het graafschap Brunengeruuz aan de bisschoppen van Luik hebben geschonken, waar Hoegaarden en dus de kerk deel van uitmaakten.⁴⁶ Volgens de Luikse traditie werd de Sint-Gorgoniuskerk dus gesticht door Alpaïde. Net als bij de Sint-Sulpitiuskerk in Zoutleeuw kan dat

44. *Vita Chrodegangi episcopi Mettensis*.

45. Goulet, Parisse en Wagner, *Sources hagiographiques de l'histoire de Gorze*; Claussen, *The Reform of the Frankish Church*; Jacobsen, *Miracula s. Gorgonii*.

46. Wauters, *Géographie et histoire des communes belges: Canton de Tirlemont, Hougaerde*, 13-14; Despy, 'Franchises urbaines et rurales'; Vanderkindere, *La formation territoriale des principautés belges*, II, 70, 113-114, 143-145.

geïnterpreteerd worden als een middel van de bisschoppen van Luik om een stichting vanuit Metz tegen te spreken en zo de eigen aanspraken kracht bij te zetten.

De *croix banales* of bankruisprocessies

In de tiende eeuw deden de bisschoppen van Luik pogingen om de afhankelijkheid van Zoutleeuw symbolisch te onderstrepen. Een oorkonde van bisschop Adalbero II van Luik uit 1139 beslecht een dispuut tussen de kerk van Diest en de abdij van Sint-Trudo door te bepalen dat de parochianen van Diest - "net zoals andere kerken van de dekenijen van Sint-Truiden, Zoutleeuw en Geldenaken" - een jaarlijkse pelgrimstocht moesten maken naar de graftombe van de heilige Trudo om er één obool per huishouden te offeren.⁴⁷ Verwijzingen naar die verplichte jaarlijkse pelgrimstocht komen ook voor in andere documenten. De tegenpaus Victor IV bevestigde in 1161 dat de abdij van Sint-Truiden recht had op de *banales oboles* van de *decima de Lewis* ('verplichte oboles van de tienden van Zoutleeuw').⁴⁸ In 1178 somde paus Alexander III de privileges en de bezittingen van de abdij op, waaronder opnieuw de *bannaes oboles*

de decania de Lewis ('de verplichte oboles van de dekenij Zoutleeuw').⁴⁹ De verplichting om jaarlijks in processie naar de abdij te gaan werd in 1274 afgeschaft in ruil voor een vaste, jaarlijkse betaling aan de proost van de Sint-Trudoabdij en die betaling is tot de zestiende eeuw terug te vinden in de abdijsrekeningen.⁵⁰

De *banales oboles* waren de financiële component van de *croix banales* of *bancroix* ('bankruisprocessies'). Die processies werden jaarlijks georganiseerd. De leden van een bepaalde parochie moesten een tocht ondernemen naar een andere religieuze instelling, onder begeleiding van de parochiepriester en met een kruis, een banier en de relieken van de betreffende parochiekerk. Ter plaatse moesten ze een offer brengen - hetzij in natura, hetzij in geld - aan de heilige die in deze instelling vereerd werd. Die bankruisprocessies kwamen voor in het Engelse, het West-Frankische en het Ottoonse rijk.⁵¹ Ursmer Berlière, de eerste die het fenomeen uitvoerig in kaart heeft gebracht, onderscheidt drie categorieën, afhankelijk van de eindbestemming en de ontstaansperiode van de processie: 1. Processies naar een kathedraal; 2. Processies naar een kapittelkerk of een abdij; 3. Processies naar een 'moederkerk'.⁵² Ook recent onderzoek bevestigt die indeling.⁵³ De derde categorie is voor dit onderzoek niet van

47. Piot, *Cartulaire de l'abbaye de Saint-Trond*, 48-51.

48. Ibid., 99; Id., *Notice historique sur la ville de Léau*, 41.

49. Id., *Cartulaire de l'abbaye de Saint-Trond*, 134-137.

50. Id., *Inventaire des chartes*, 5.

51. De Buck, 'Des processions banales'; Berlière, 'Les processions des croix banales'; Vanrie, 'Les croix banales aux abbayes en Belgique', 20; Paquay, 'Les antiques processions des croix banales à Tongres'; Margry, *Teedere quaesties*, 55; Van Rey, 'Les divisions politiques et ecclésiastiques de l'ancien diocèse de Liège'; Dierkens, 'Création des doyennés et archidiaconés'; Deblon, 'Les origines des doyennés ruraux'; Id., 'De oorsprong van de Luikse aartsdiakens'.

52. Berlière, 'Les processions des croix banales', 419.

53. Zie voetnoot 51.

belang, daarom sla ik de bespreking ervan over.

Het oudst zijn de bankruisprocessies naar kathedralen, die het centrum vormen van een bisdom. Verschillende kronieken, heiligenlevens en oorkonden vanaf de tiende eeuw vermelden jaarlijkse tochten naar kathedralen. Daarom wordt algemeen aangenomen dat de tochten in deze periode ontstonden. De priesters brachten ook geschenken mee, die na verloop van tijd een verplicht karakter kregen en niet langer bestonden uit goederen maar uit een geldsom.⁵⁴ De tweede categorie van processies richtte zich op kapittelkerken en abdijen.⁵⁵ In de twaalfde-eeuwse oorkonden waarin die processies aan bod komen, ligt de nadruk eerder op de bijbehorende geldsom dan op de processies zelf en werd het te offeren bedrag afhankelijk van het aantal haarden in de parochie. Na de verandering van een geschenk in natura naar een geldsom, was dat de volgende stap in de ontwikkeling naar een gestructureerde belasting. Verder valt het op dat die oorkonden stuk voor stuk werden opgesteld naar aanleiding van een discussie, waarbij één of meerdere parochies weigerden nog langer op processie te gaan en een offer te brengen. De bankruisprocessie naar de abdij van Lobbes werd in 980 bijvoorbeeld ter discussie gesteld door enkele parochies die liever naar de kapittelkerken van Nijvel of Fosses zouden gaan, maar de Luikse bisschop greep in en behield het status-quo.⁵⁶

Ook in andere gevallen waren het de bisschoppen van Luik die de discussie uiteindelijk beslechtten, meestal ten voordele van de kapittels of de abdijen. In het bisdom Luik lag de eindbeslissing bijvoorbeeld bij de bisschoppen over alles wat betrekking had op de bankruisprocessies. Vanrie, Berlière en Paquay vermoeden daarom dat de processies naar de lokale instellingen het equivalent waren van de processies naar de kathedraal, het centrum van het bisdom.⁵⁷ De lokale instellingen die de processies ontvingen, zagen zo enerzijds hun inkomsten toenemen, omdat de bezoekende parochianen verplicht waren geschenken of geld mee te brengen, en anderzijds hun invloed toenemen, aangezien ze op die manier minstens symbolisch het religieuze aanspreekpunt werden van een grotere regio en dus een trapje hoger stonden in de hiërarchie van de instellingen. Voor de parochianen betekende dit dat ze zich veel minder ver moesten verplaatsen en dus tijd uitspaarden. Op het eerste gezicht lijkt het alsof de bisschoppen aan macht moesten inboeten, maar in de praktijk was de nieuwe regeling ook voor hen voordelig. Ze versterkten immers de banden met de instituties die ze hadden bevoorreed en creëerden zo een belangrijke regionale vertegenwoordiger van de bisschoppelijke macht.

Het is moeilijk vast te stellen wanneer precies de bisschoppen hun rechten (gedeeltelijk) afstonden aan de abdijen en kapittelkerken. Alle oorkonden over

54. Berlière, 'Les processions des croix banales', 426-429.

55. Ibid., 432.

56. Vanrie, 'Les croix banales aux abbayes en Belgique', 11.

57. Ibid., 20; Paquay, 'Les antiques processions des croix banales à Tongres', 144; Berlière, 'Les processions des croix banales', 420.

een dispuut tussen een parochie en een lokale instelling benadrukken 'de oude traditie' van die gewoonte. Deze vermeldingen moeten echter kritisch gelezen worden, aangezien de ouderdom het belangrijkste argument van de instellingen was om hun recht te verdedigen. Het kapittel van Tongeren stelde in 1391 bijvoorbeeld dat de processies al bestonden "sinds de eerste christelijke keizers".⁵⁸ De auteur van het *Cantatorium* - een kroniek over het ontstaan van de abdij van Sint-Hubertus die in de Belgische Ardennen werd geschreven omstreeks 1100 - was iets subtieler en plaatste de oorsprong in het begin van de negende eeuw.⁵⁹ Berlière en Vanrie beweren op basis van die ene bron dat alle processies hun oorsprong vonden in de negende eeuw.⁶⁰ Toch ontstonden de processies naar kathedralen vermoedelijk pas in de tiende eeuw en waren de processies naar abdijen en kapittels daarvan afgeleid. Ook concluderen Berlière en Vanrie op basis van één bron meteen dat alle processies in heel West-Europa in de negende eeuw ontstonden. Bovendien houden ze geen rekening met de mogelijke vooringenomenheid van het *Cantatorium*. Volgens mij maakt die passage niet toevallig deel uit van een werk dat werd geschreven in de elfde eeuw, op een moment dat meerdere parochies hun jaarlijkse verplichting steeds vaker negeerden. De expliciete vermelding van de 'traditie' doet immers

vermoeden dat het werk door de abdij als drukingsmiddel werd gebruikt tegen weerspannige parochies, aangezien het haar eigen rechten extra in de verf zette. De auteur - een monnik uit de abdij van Sint-Hubertus - laat bijvoorbeeld ook constant persoonlijke sentimenten doorklinken in zijn werk en past historische feiten aan zijn eigen standpunt aan.⁶¹ Het is dus eerder twijfelachtig dat de tochten werkelijk plaatsvonden sinds de negende eeuw.

Het toenemende aantal weigeringen en discussies bleef uiteindelijk niet zonder gevolg. In het jaar 980 besliste de Luikse bisschop Notger volgens het *Cantatorium* in de zaak over de abdij van Lobbes nog dat alles bij het oude bleef, maar vanaf de twaalfde eeuw werd er steeds vaker een andere invulling gegeven aan de bankruisprocessies. In 1142 werd de discussie tussen de Sint-Trudoabdij en de parochie Diest bijvoorbeeld beëindigd met de regeling dat de parochie jaarlijks een vast bedrag moest betalen, niet meer gekoppeld aan het aantal haarden en zonder processie naar het graf van Sint-Trudo.⁶² De parochie Neerlinter onttrok zich in 1266 volledig aan de processie én de belasting door een stuk land aan de abdij te schenken.⁶³ De parochie Zoutleeuw volgde in 1274 het voorbeeld van Diest, aangezien het stadsbestuur een overeenkomst sloot met de prelaat van de abdij: voortaan zouden de bankruisprocessie en het offer

58. Paquay, 'Les antiques processions des croix banales à Tongres'; Berlière, 'Les processions des croix banales', 437.

59. Lambertus, *Cantatorium - Chronicon Sancti Huberti Andaginensis*.

60. Vanrie, 'Les croix banales aux abbayes en Belgique', 9, 14-16, 20; Berlière, 'Les processions des croix banales', 420, 436; Dierkens, 'Création des doyennés et archidiaconés', 360.

61. Huysmans, *Banvloek of kletsboek?*, 23-28.

62. Van der Eycken, *Geschiedenis van Diest*, 15.

63. Bets, *Geschiedenis der gemeente Neerlinter*, 46-47, 141.

Pelgrimsmedaille van de Sint-Trudoabdij met voorstelling van de heiligen Trudo en Eucherius, 17de eeuw.

[Privécollectie]

worden vervangen door de betaling van een vast bedrag.⁶⁴ In de dertiende eeuw bleef op veel plaatsen dus enkel nog de fiscale component van de traditie over.

Als conclusie kunnen we stellen dat de parochianen van Zoutleeuw verplicht waren om jaarlijks op processie te trekken naar de abdij van Sint-Trudo in Sint-Truiden. Die tochten behoorden tot de tweede categorie van de bankruisprocessies en ontstonden vermoedelijk ten vroegste in de tweede helft van de tiende eeuw, als een gevolg van een privilege van de bisschoppen van Luik aan abdijen en kapittelkerken in hun bisdom. De betekenis van die processies was in de

eerste plaats symbolisch, aangezien ze de afhankelijkheid van het lokale niveau ten opzichte van de bisschopszetel benadrukten, met de Sint-Trudoabdij als tussenstation. Aangezien de processies nog altijd onder de controle stonden van de bisschoppen van Luik, kan dat opnieuw gezien worden als een voorbeeld van het ingrijpen van die bisschoppen in de regio Zoutleeuw.

De parochie en de dekenij Zoutleeuw

Hoewel de bronnen verder geen informatie bevatten over een verdoken strijd tussen de bisschoppen van Luik en Metz in de regio Zoutleeuw, kan de vorming van de parochiale en decanale structuur in de tiende eeuw daar een nieuw licht op werpen. In deze paragraaf schets ik eerst een overzicht van het historisch onderzoek naar parochies en dekenijen, met bijzondere aandacht voor het bisdom Luik. Daarna bespreek ik de betekenis daarvan voor de verankering van de bisschoppelijke macht in de regio Zoutleeuw. In de late middeleeuwen bestond het bisdom Luik uit 8 aartsdiaconaten, 28 dekenijen en meer dan 600 parochies, waardoor Luik een van de grootste bisdommen van West-Europa was.⁶⁵ Binnen die structuur was Zoutleeuw behalve een parochie ook de hoofdplaats van een dekenij, die 31 parochies telde.⁶⁶ De oudste vermelding van de parochie en de dekenij Zoutleeuw staat in de oorkonde

64. Piot, *Inventaire des chartes*, 5.

65. Huard, 'Considérations sur l'histoire de la paroisse rurale', 7-9; Van Rey, 'Les divisions politiques et ecclésiastiques de l'ancien diocèse de Liège'; Dierkens, 'Création des doyennés et archidiaconés'; Deblon, 'Les origines des doyennés ruraux'; Id., 'De oorsprong van de Luikse aartsdiakens.'

66. Buve, 'Het oude Hageland', 30-31.

van bisschop Adalbero II van Luik uit 1139, waarin ook de bankruisprocessies vermeld worden.⁶⁷

Net als bisdommen werden parochies tot aan het einde van de twintigste eeuw beschouwd als een overblijfsel van de administratieve structuur van de Romeinen. Volgens die interpretatie waren parochies de kleinste kerkelijke eenheid, strikt afgebakend en ingekapseld in een duurzame hiërarchie.⁶⁸ Recent onderzoek legt de bestaande literatuur echter aan de kant, nuanceert het beeld van continuïteit en stelt een nieuwe fasering voor.⁶⁹ Het belangrijkste verschil is dat vóór de tiende eeuw de nadruk ligt op het persoonlijke in plaats van het territoriale karakter van de parochie. Op het concilie van Agde in 506 en in een brief van paus Gelasius I werd een parochie bijvoorbeeld gedefinieerd als een groep van gelovigen bij één bepaalde priester of bisschop rond een cultusplaats.⁷⁰ De term verwijst met andere woorden niet naar het territorium *an sich*, maar naar een gemeenschap van gelovigen. Vanaf de negende eeuw wordt de parochie in normatieve bronnen steeds vaker gelinkt aan een specifiek territorium, zoals in de Pseudo-Decretalen (857-858) of in de *De ecclesiis et capellis* ('Over kerken en

kapellen') van aartsbisschop Hincmar van Reims (845-882).⁷¹ Aan de basis lag de beslissing van de Karolingers om het tiendensysteem verplicht te maken, waardoor 'zones' ontstonden waarvan de inwoners afhankelijk waren van een bepaalde cultusplaats. De persoonsgebonden visie op parochies bleef echter behouden, aangezien de zone bij een bepaalde cultusplaats nog steeds in de eerste plaats werd gepercipieerd als een gemeenschap van gelovigen die tienden betaalden en sacramenten ontvingen. Pas tussen de twaalfde en de dertiende eeuw vond een territorialisering plaats in de strikte betekenis, aangezien parochies toen onlosmakelijk verbonden werden met een welbepaald territorium door de grenzen strikt af te bakenen. Daarvan getuigen de grensconflicten, die vanaf dan opduiken in de bronnen.⁷²

Dekenijen zouden vervolgens zijn opgericht in de negende eeuw door verschillende parochies samen te voegen.⁷³ Daniel Pichot vond bij zijn studie van de decanale ontwikkeling in de regio Neder-Maine geen bewijs voor de hypothese dat grenzen van dekenijen gebaseerd waren op Karolingische *pagi* en ook Alain Dierkens kwam tot dezelfde conclusie voor het bisdom Luik. De situering

67. Piot, *Cartulaire de l'abbaye de Saint-Trond*, 48-51.

68. Imbart de la Tour, *Les Origines religieuses de la France*; Jullian, 'Notes gallo-romaines', 143-144; Chaume, 'Le mode de constitution et de délimitation des paroisses rurales'; Aubrun, *La Paroisse en France*; Deblon, 'Notes sur la circonscription paroissiale'; Platelle, 'La paroisse et son curé'; Van Rey, *Die Lütticher Gaue Condroz und Ardennen*, 330-350.

69. Iogna-Prat en Zadora-Rio, 'Formation et transformations des territoires paroissiaux'; Lauwers, 'Paroisse, paroissiens et territoire'; Zadora-Rio, 'Territoires paroissiaux'; Avril, 'La "paroisse" dans la France'; Dierkens, 'Les paroisses rurales'; Id., *L'implantation du christianisme*, 62-71.

70. *Concilie van Agde, 506*.

71. Depreux en Treffort, 'La paroisse'.

72. Lauwers, 'Paroisse, paroissiens et territoire', par. 3-7.

73. Van Rey, 'Les divisions politiques et ecclésiastiques de l'ancien diocèse de Liège'; Dierkens, 'Création des doyennés et archidiaconés'; Toussaint, 'Les doyens et les assemblées synodales aux anciens diocèses de Liège et de Cambrai'; Deblon, 'Les origines des doyennés ruraux'.

in de negende eeuw is opnieuw gestoeld op het traktaat *De ecclesiis et capellis* van Hincmar van Reims, die de oprichting van dekenijen heeft gepromoot om de efficiëntie van de bisschoppelijke organisatie te verbeteren.⁷⁴ Hincmar onderhield bovendien nauwe contacten met bisschop Franco van Luik (856-901). Het is dus niet onwaarschijnlijk dat de ideeën over parochies en dekenijen Luik hebben bereikt via die weg.⁷⁵

In de *Virtutes sancti Eugenii* ('De deugden van de heilige Eugenius') - een heiligenleven geschreven op het einde van de tiende eeuw - wordt aan een deken de opdracht gegeven de cultus van Eugenius over alle dekenijen van het bisdom Luik te verspreiden. De tekst vermeldt meer specifiek een deken Flodinus onder het episcopaat van bisschop Stefanus (901-920): "Flodino decano [...] ut per omnem decaniam [...]"⁷⁶ Op basis van die zinsnede stelt Deblon dat de dekenijen al bestonden aan het begin van de tiende eeuw, maar de enige zekerheid is dat er dekenijen voorkwamen op het moment dat de tekst geschreven werd. Aan het einde van de tiende eeuw moet de vorming van dekenijen dus zeker begonnen zijn.⁷⁷ Op een vermelding van de dekenijen zelf en van hun precieze omschrijving blijft het wachten tot de twaalfde eeuw, maar toch lijkt het aannemelijk dat de decanale structuur in het bisdom Luik vorm kreeg in de tiende eeuw, tussen het episcopaat van Franco en de redactie van het leven van de heilige Eugenius.

74. Depreux en Treffort, 'La paroisse'.

75. Dierkens, 'Création des doyennés et archidiaconés', 354.

76. *Virtutes sancti Eugenii*, 649.

77. Deblon, 'Les origines des doyennés ruraux', 703-704.

78. Piot, *Cartulaire de l'abbaye de Saint-Trond*, 48-51.

79. Kuys, *Kerkelijke organisatie in het middeleeuwse bisdom Utrecht*.

80. Lauwers, 'Paroisse, paroissiens et territoire', 4-5.

Op basis van de oorkonde uit 1139 weten we dat Zoutleeuw op dat moment deel uitmaakte van het bisdom Luik, als parochie en als hoofdplaats van een dekenij.⁷⁸ De keuze voor een bepaalde kerk of kapel als hoofdplaats van een dekenij wordt doorgaans verklaard door te verwijzen naar een vroege stichting van de betreffende religieuze instelling.⁷⁹ Die veronderstelling impliceert dat de kerk van Zoutleeuw werd opgericht vóór het bisdom werd onderverdeeld, dus vóór de tiende eeuw. Nochtans lijkt het waarschijnlijk dat de Zoutleeuwse Sint-Sulpitiuskerk - net als de Hoegaardse Sint-Gorgoniuskerk - niet door de bisschoppen van Luik, maar door die van Metz werd gesticht. Op een bepaald moment kwamen de bisschoppen van Luik en Metz dus in elkaars vaarwater terecht. Drijfveer voor die evolutie was wellicht de toenemende aandacht van de bisschoppen voor de organisatie van hun bisdom, om het tiendensysteem verder uit te bouwen en om het christianiseringsproces op het platteland te versnellen.⁸⁰ Wellicht bleek daardoor dat de toenmalige territoriale versnippering niet de meest efficiënte organisatievorm was en probeerden de bisschoppen hun lappendeken van verspreide bezittingen langzaam om te vormen tot een aaneengesloten gebied. De macht van de bisschoppen van Metz - als een soort enclave avant la lettre in de wijde omgeving van de Sint-Trudoabdij - was op die manier de luis in de pels van de bisschoppen van Luik.

De Luikse strategie bestond erin om eerst de bidplaatsen onder controle te krijgen, die als uitvalsbasis dienden om de omwonenden aan zich te binden. Dat ligt in lijn met Guenées theorie over *Landmarks* dat macht in de periode vóór de twaalfde eeuw werd gevestigd door centrale plaatsen op te richten of te onderwerpen.⁸¹ Dat Metz uiteindelijk aan het kortste eind trok, kan wellicht verklaard worden door de grote afstand tussen enerzijds Metz, anderzijds de regio's Zoutleeuw en Sint-Truiden. In Sint-Truiden koos het bisdom in 1227 bijvoorbeeld voor een pragmatische oplossing door zijn rechten over de abdij en de stad te ruilen tegen gronden die dichterbij Metz lagen en die dus makkelijker te beheersen waren.⁸² De kerken in Zoutleeuw en Hoegaarden had Metz wellicht al eerder opgegeven, eventueel omdat de Sint-Trudoabdij als een prioriteit werd beschouwd en alle aandacht naar zich toe trok. De oprichting van parochies en dekenijen heeft er dus toe bijgedragen dat de regio Zoutleeuw werd geïntegreerd in de Luikse invloedssfeer.

De Vita Landoaldi: Hagio-politik van Notger van Luik

Interessant is dat de bisschoppen van Luik zich ook op wereldlijk vlak niet onbetuigd lieten in de regio Zoutleeuw. De oudste vermelding van het toponiem

Zoutleeuw staat in de *Vita Landoaldi* ('Het heiligenleven van Landoaldus'), een hagiografisch werk dat omstreeks het jaar 980 werd geschreven door Heriger, de abt van Lobbes, in opdracht van bisschop Notger van Luik. De tekst luidt als volgt: "in villa Lewa, Huberto cuidam primario ab Leodicensi episcopo beneficiata, erat mulier, Geila vocabulo" ('in het domein Leeuw, geschonken aan de vooraanstaande Hubertus door de bisschop van Luik, was een vrouw die Geyla werd genoemd').⁸³ Over deze Geyla vertelt de auteur verder nog dat ze naar het dorpje Wintershoven was gegaan omdat ze hoopte dat de heilige Landoaldus haar daar kon genezen, nadat ze tevergeefs hulp had gezocht in Maastricht, Luik, Sint-Truiden en Nijvel. Lokale historici die het verleden van Zoutleeuw bestudeerd hebben, interpreteren dat citaat heel letterlijk. Zij gaan ervan uit dat er daadwerkelijk een dorp Zoutleeuw bestond op het moment dat Landoaldus leefde, dus omstreeks het midden van de zevende eeuw, dat in leen zou zijn gegeven aan een zekere Hubertus door de toenmalige bisschop van Luik.⁸⁴ De auteur van het heiligenleven beweert dus dat Zoutleeuw al sinds de zevende eeuw Luiks bezit was.

Toch zijn er vraagtekens te plaatsen bij deze schijnbaar onschuldige vermelding. De directe aanleiding voor het schrijven van de *vita* was, zoals blijkt uit een brief van Notger aan abt Womar van de Gentse Sint-Baafsabdij, de translatie

81. Guenée, 'Des limites féodales aux frontières politiques'

82. Bormans en Schoolmeesters, *Cartulaire de l'église Saint-Lambert de Liège*, 221-235.

83. Heriger van Lobbes, *Vita, translationes, miracula Landoaldi, Landradae et sociorum*, 606; Babcock, 'Heriger or Notger?'; Delcroix en Partoens, *Sint-Landoald*; Balau, *Les sources de l'histoire de Liège*, 136; Kurth, *Notger de Liège*, 42-43, 58-60, 232-237, 332-342; Van Loon, 'De Vita Landoaldi'

84. Zie voetnoot 17.

Ivoren reliëf van de band van het evangelarium van de Luikse bisschop Notger, ca. 990. De knielende figuur onder Christus is Notger.

[Luik, Grand Curtius: © KIK-IRPA, Brussel: G4099; foto Jean Luc Elias]

van de relieken van Sint-Landoaldus van Luik naar die abdij. Als gevolg van een lokale machtsstrijd werd de echtheid van de relieken echter betwijfeld door de Gentse Sint-Pietersabdij, waardoor de abt van Sint-Baafs aan bisschop Notger vroeg om de authenticiteit van de relieken te bewijzen. Notgers antwoord, de *Vita Landoaldi*, kwam bijgevolg tot

stand in een sterk polemische context.⁸⁵ De hagiografische productie van Heriger en Notger wordt in recente studies dan ook omschreven als *Hagiopolitik*: hagiografieën met een uitgesproken politieke betekenis.⁸⁶ De tekst zou nochtans als primair doel moeten hebben de betreffende heilige te verheerlijken. Binnen dat kader lijkt het mij vreemd dat de auteur expliciet de afkomst van de vrouw Geyla meedeelt en zelfs extra informatie geeft over de *villa Lewa*, terwijl dat inhoudelijk niets ter zake doet. Bovendien wekt de vermelding van “Leodicensi episcopo” (‘bisschop van Luik’) nog meer wantrouwen op, aangezien de bisschopszetel zich in de zevende eeuw nog in Maastricht bevond en er dus nog geen sprake kon zijn van een bisschop van Luik *tout court*.

In het licht van de algemene ontwikkeling van het prinsbisdom Luik trekken twee elementen de aandacht: de datering (op het einde van de tiende eeuw) en de opdrachtgever van het werk (bisschop Notger van Luik). In deze periode kreeg Notger zoals reeds gezegd de wereldlijke rechten over bepaalde gebieden in het bisdom in handen en nam het aantal bezittingen van de Luikse bisschoppen gevoelig toe. Eén uitbreiding verdient daarbij speciale aandacht: in 987 bevestigde keizer Otto III dat bisschop Notger het graafschap Brunengeruuz in leen kreeg.⁸⁷ Oudere studies situeren dat graafschap tussen de Dijle en de Grote Gete, met inbegrip van de

85. Kupper, ‘Les voies de la création hagiographique’; Van Loon, ‘De Vita Landoaldi’; Delcroix en Partoens, *Sint-Landoald*, 20-23; Deploige, ‘Twisten via heiligen’, 49-51.

86. Kupper en George, ‘Hagiographie et politique’, 448; Webb, *Cathedrals of Words*; Zimmern, *Hagiography and the Cult of Saints*, 206-210.

87. Bormans, *Recueil des ordonnances*, 3-4.

latere stad Tienen.⁸⁸ Ze baseren zich daarvoor op een dertiende-eeuwse lijst van toponiemen die gelegen waren in het betreffende graafschap, opgesteld door de Luikse kroniekschrijver Egidius van Orval en op een oorkonde uit 1155 van de Duitse keizer Frederik I.⁸⁹ Georges Despy argumenteert daarentegen dat de grenzen ervan min of meer overeenkwamen met die van de latere dekenij Geldenaken en dat Tienen geen deel uitmaakte van het graafschap. Het *castrum Tienes* zou immers verwijzen naar Thynes in de buurt van Dinant in plaats van naar de latere Brabantse stad.⁹⁰

Hier zijn echter twee elementen van belang. Enerzijds is er in de lijst geen sprake van Zoutleeuw, noch suggereren andere bronnen dat de regio Zoutleeuw zou toebehoren aan het graafschap Brunengeruuz. Anderzijds - los van de discussie of Tienen al dan niet deel uitmaakte van het graafschap - bezaten de bisschoppen van Luik in de tiende eeuw de wereldlijke macht over een aaneengesloten gebied in de buurt van de regio Zoutleeuw. Aangezien er in die streek geen andere graafschappen of heerlijkheden bekend zijn waaraan Zoutleeuw ondergeschikt kon zijn, bevond de regio zich op wereldlijk vlak wellicht in een grijze zone, een soort van niemandsland. Het lijkt daarom niet onwaarschijnlijk dat Heriger - gelijkaardig aan de strategie die hij heeft toegepast in de *Vita Remacli* - de zinsnede doelbewust heeft toegevoegd aan het heiligenleven van Landoaldus om Zout-

leeuw voor te stellen als een eeuwenoud bezit van de bisschoppen van Luik. Zo suggereerde hij dat de bisschoppen in de tiende eeuw in hun recht zouden zijn om de wereldlijke macht over Zoutleeuw te claimen. De heiligenlevens boden de Luikse bisschoppen dus argumenten om hun greep op de regio te rechtvaardigen. Dat doet vermoeden dat de bisschoppen in de praktijk weinig onderscheid maakten tussen hun geestelijke en wereldlijke gezag. De manier waarop lijkt immers ondergeschikt aan het uiteindelijke resultaat: machtsaccumulatie.

In tegenstelling tot het geestelijke gezag bleek de uitbouw van de wereldlijke macht van de bisschoppen in de regio Zoutleeuw niet duurzaam. Hoewel de bronnen geen informatie bevatten over de precieze evolutie, blijkt dat de graven van Leuven ten laatste in de twaalfde eeuw de macht naar zich toe hadden getrokken. Deze dynastie zou later bekend worden als die van de 'hertogen van Brabant', omdat graaf Godfried I (1095-1139) in 1106 de titel van 'hertog van Neder-Lotharingen' in leen kreeg van de Duitse keizer Hendrik V (1105-1125). In 942 kreeg hun gebied de status van graafschap, met de stad Leuven als kern van hun territorium. Graaf Lambert I (1003-1015) voegde omstreeks het jaar 1000 via huwelijkspolitiek het graafschap Brussel aan zijn territorium toe en in 1013 kwam het tot een directe confrontatie met bisschop Balderik II van Luik (1008-1018) in de slag bij

88. Moulaert, 'Essai sur le Comté de Brunengeruz'; Vanderkindere, *La formation territoriale des principautés belges*, II, 113-114.

89. Egidius van Orval, *Continuatio Gesta Episcoporum*, 91-92; Bormans, *Recueil des ordonnances*, 20.

90. Despy, 'Franchises urbaines et rurales', 640.

Hoegaarden.⁹¹ Volgens Vanderkindere kregen de graven daardoor het graafschap Brunengeruuz in handen, maar Jean-Louis Kupper benadrukt dat dat in geen enkele bron wordt vermeld.⁹² Pas in 1095 deden de bisschoppen van Luik volgens een oorkonde definitief afstand van het graafschap.⁹³ Het staat dus vast dat de opmars van de graven van Leuven de bisschoppelijke macht doorheen de elfde eeuw heeft uitgedaagd, aangezien beide mogendheden de controle wilden verwerven over eenzelfde gebied.

Van de Leuvense verankering zijn verschillende getuigen. In 1179 gaf hertog Godfried III (1142-1190) "Leuam cum hominiis et omnibus pertinentiis" ('Zoutleeuw met de inwoners en alles wat daar bijhoort') als huwelijksgeschenk aan zijn zoon.⁹⁴ Ook in 1133 behoorde de omwalde kern volgens de abdijkroniek van Sint-Truiden al toe aan de *dominus Lovaniensis* ('heer van Leuven').⁹⁵ Dertiende-eeuwse oorkonden uit bijvoorbeeld 1213, 1235, 1237, 1255 en 1284 bevestigen dat de hertogen van Brabant het reilen en zeilen binnen de stad zelf controleerden, aangezien bijvoorbeeld het stadsbestuur onder toezicht stond van een meier, de lokale vertegenwoordiger van de hertog.⁹⁶ De

macht van de grafelijke familie breidde zich uit tot de omgeving van de stad Zoutleeuw. Zo schonk Godfried I in 1134 de hoeve ten Rhode, tussen Zoutleeuw en Budingen, aan de abdij van Park. Godfried II deed in 1142 hetzelfde met het gehucht *Runckerio* ('Runckelen'), het recht op de tienden van Terweyden en enkele gronden.⁹⁷ De abdij van Vlierbeek ontplooidde er zich wellicht ook op voorspraak van de hertogen, met gronden op de Kastelberg en vanaf 1235 met het patronaatsrecht van de Sint-Leonarduskerk.⁹⁸ De hertogelijke privileges aan het stadsbestuur stimuleerden enerzijds de ontwikkeling van de stedelijke kern, anderzijds was het de ideale manier om aan de buitenwereld te tonen dat Zoutleeuw van hen afhankelijk was. Een vluchtige blik op de omgeving doet vermoeden dat de hertogen die strategie niet enkel in Zoutleeuw toepasten. Hertog Hendrik I van Brabant gaf omstreeks 1200 bijvoorbeeld privileges aan de gehuchten Landen, Montenaken en Halen, hoewel die gebieden eigenlijk toebehoorden aan de bisschoppen van Luik.⁹⁹ In lijn met de *Landmarks*-theorie koos de hertog de bewoningskernen dus als uitvalsbasis om de macht over de hele regio te claimen.

91. Vanderkindere, *La formation territoriale des principautés belges*, II, 113-115; Van Uytven, *Geschiedenis van Brabant*, 41-43, 57-61.

92. Vanderkindere, *La formation territoriale des principautés belges*, II, 113-115; Kupper, *Liège et l'Église impériale*, 425, 532-433.

93. Rousseau, *Actes des Comtes de Namur*, xcii, cix-cxi; Egidius van Orval, *Continuatio Gesta Episcoporum*, 91-92.

94. Bets, *Zoutleeuw*, I, 40.

95. Rodulfus, *Gesta abbatum Trudonensium*, 113.

96. Verkooren, *Inventaire des chartes et cartulaires*, I, 20-21; Bets, *Zoutleeuw*, I, 270-271, 297-298; Casier, *Coutumes du Pays et Duché de Brabant*, 762-763; Piot, *Inventaire des chartes*, 5.

97. Maes, *De oude pachthoven van de abdij van Park*, 167, 288.

98. Van Uytven, *Geschiedenis van Brabant*, 83.

99. Bormans en Schoolmeesters, *Cartulaire de l'église Saint-Lambert de Liège*, 395; Peeters, *De financiën van de kleine en secundaire steden in Brabant*, III, 51-52.

De lokale verankering van het Sint-Denijskapittel

Om te achterhalen of en hoe de claims van de bisschoppen van Luik zich ook vertaald hebben op het terrein zelf, probeer ik ten slotte de bezitsstructuren in Zoutleeuw in kaart te brengen. De enige elfde-eeuwse bron met betrekking tot die regio is een muntstuk dat is gevonden in Maastricht en dat op voor- en achterkant respectievelijk de teksten 'SL. ATR' en 'Lewe' draagt. 'Lewe' verwijst volgens Charles Piot en Vincent Bets naar Zoutleeuw, het acroniem 'SLATR' naar 'Sanctus Lambertus pATRONus', waardoor ze meenden dat de munt in Zoutleeuw werd geslagen in opdracht van bisschop Lambertus van Luik.¹⁰⁰ Verder zijn er geen tiende- en elfde-eeuwse bronnen overgeleverd waarin Zoutleeuw zelfs maar indirect wordt vermeld, maar twaalfde- en dertiende-eeuwse bronnen wijzen erop dat één specifieke instelling in de voorgaande periode bijzonder veel macht had verzameld in de regio Zoutleeuw: het Sint-Denijskapittel uit Luik. Dat kapittel, opgericht onder het episcopaat van Notger van Luik op het einde van de tiende eeuw, was één van de zeven collegiale kerken in de stad Luik en vergaarde uit-

gestrekte bezittingen verspreid over het hele bisdom Luik.¹⁰¹

Volgens de oorkonden uit 1235 koos het Sint-Denijskapittel uit Luik de priester van de Sint-Sulpitiuskerk en deelde het kapittel dat recht met de abdij van Vlierbeek wat de Sint-Leonarduskerk betreft.¹⁰² In 1221 bepaalde Hugo van Pierrepont, bisschop van Luik (1200-1229), dat de landgoederen die tot dan hadden toebehoord aan de proost van het Sint-Denijskapittel, na diens dood eigendom werden van het kapittel zelf. Tussen die bezittingen zaten *Lewes* ('Zoutleeuw') en *Wynes* (volgens Stanislas Bormans verwijzend naar het 'Vinne', een natuurlijk meer ten noordoosten van Zoutleeuw).¹⁰³ Ook het recht op de inning van de tienden in Zoutleeuw was gedeeltelijk in handen van het kapittel.¹⁰⁴ Daarnaast bezat het bijvoorbeeld nog een deel van het tolrecht op de Kleine Gete, enkele molens en heel wat gronden, cijzen en renten.¹⁰⁵ Ook in de gehuchten rond de latere stad Zoutleeuw waren de bisschoppen van Luik en het Sint-Denijskapittel actief. De tienden van de parochie Budingen deelde het kapittel met de abdij van Heylissem¹⁰⁶ en in 1236 bepaalde de bisschop van Luik dat de kerk van Budingen ondergeschikt werd aan de parochiekerk van Zoutleeuw.¹⁰⁷ De Luikse bisschop Hugo van Pierre-

100. De Coster, 'Trouvaille de monnaies du onzième siècle', 426-427; Piot, 'Remarque d'un dépôt de monnaies'; Wauters, *Géographie et histoire des communes belges: Canton de Léau*, 11; Bets, *Zoutleeuw*, 31; Piot, *Notice historique sur la ville de Léau*, 11.

101. Bormans, 'Notice des cartulaires de la collégiale Saint-Denis à Liège'.

102. Bets, *Zoutleeuw*, II, 269; Vandeput, *De Sint-Leonarduskerk*, 11.

103. Bormans, 'Notice des cartulaires de la collégiale Saint-Denis à Liège', 40; Poncelet, *Actes des princes-évêques de Liège*, 191-192.

104. Bormans en Schoolmeesters, *Cartulaire de l'église Saint-Lambert de Liège*, 175.

105. Wauters, *Géographie et histoire des communes belges: Canton de Léau*, 48-49; Bets, *Zoutleeuw*, I, 53, 101; Bormans, 'Notice des cartulaires de la collégiale Saint-Denis à Liège', 29, 40, 48-49, 51, 53, 59, 66-67, 75, 92, 108, 111, 116, 127, 143, 159, 175, 179.

106. Bormans en Schoolmeesters, *Cartulaire de l'église Saint-Lambert de Liège*, 92.

107. Bets, *Zoutleeuw*, II, 269-270.

Elfde-eeuws muntstuk van Zoutleeuw met (mogelijke) verwijzing naar Sint-Lambertus van Luik.
[Revue de la Numismatique Belge, 1865, pl. XXI, nr. 34]

pont bevestigde in 1223 het recht op de tienden in *villis Heelne et Mercefle* ('de dorpen Helen en Meertsheuvel') aan ene *Henricus, miles de Liewes* ('ridder van Zoutleeuw').¹⁰⁸ In 1134 schonk bisschop Alexander van Luik de Sint-Andrieskerk van Runkelen aan de abdij van Park, tegelijk met het recht op de tienden en de afhankelijke gronden, wat in 1142 werd bekrachtigd door de Brabantse hertog en de paus.¹⁰⁹ Vóór de schenking behoorden Helen en Runkelen dus toe aan de bisschoppen. Het Luikse Sint-Denijskapittel - als vertegenwoordiger van de bisschop - had in de twaalfde en dertiende eeuw dus nog steeds veel invloed in de regio Zoutleeuw. Een gelijkaardige strategie gebruikten de bisschoppen van Luik ook bij de oprichting van andere religieuze instellingen, zoals de dalscholierenorde van Houffalize of de abdijen van Tongerlo, Flône, Gembloers en Lobbes.¹¹⁰ Wellicht schonken bisschop Notger en zijn opvolgers de rechten en gronden in Zoutleeuw aan het Sint-Denijskapittel om de ontwikke-

ling van die jonge instelling te stimuleren. Het voordeel voor de bisschoppen bestond eruit dat ze hun gezag op die manier ook konden laten gelden op het lokale niveau.

Conclusie

Verschillende indicaties doen vermoeden dat de invloedssferen van de bisschoppen van Luik en Metz ten laatste in de tiende eeuw met elkaar in botsing kwamen. Enerzijds hadden de bisschoppen van Metz in de buurt van de abdij van Sint-Trudo in de achtste of negende eeuw enkele cultusplaatsen gesticht ter ere van heiligen die in Metz vereerd werden, namelijk de latere Sint-Sulpitiuskerk in Zoutleeuw en de Sint-Gorgoniuskerk in Hoegaarden. Anderzijds raakten in de tiende eeuw nieuwe ideeën verspreid over de organisatie van bisdommen, waardoor het bisdom Luik zich langzaam ontwikkelde van een versnipperd lappendeken naar een aaneengesloten territorium. Het ging dus niet om twee monolithische machtsblokken die met elkaar in conflict kwamen aan de grenzen van een territorium dat verder uniform was, maar om een gefragmenteerde, fragiele en onsamenvangende constructie van afhankelijke instellingen, gronden en lokale rechten. De totale afwezigheid van de bisschoppen van Kamerijk, nochtans de 'logische' concurrent als latere buur van het bisdom

108. Poncelet, *Actes des princes-évêques de Liège*, 206.

109. Maes, *De oude pachthoven van de abdij van Park*, 288.

110. Van der Eycken, *Geschiedenis van Diest*, 16; Raymaekers, *Notice historique sur l'église primaire de Saint-Sulpice à Diest*, 14; Id., *Kerkelijk en liefdadig Diest*, 21; Wauters, *Géographie et histoire des communes belges: Canton de Tirlemont*, II, 83, 90 en *Canton de Wavre*, 217; De Seyn, *Dictionnaire historique et géographique*, I, 98, 172, 960; Bertrand e.a., *L'église Saint-Sulpice de Beauvechain*, 11-12; Genicot, 'Fouilles en l'église Saint-Sulpice de Jumet'; Guillaume, *L'archidiaconé d'Ardenne*, 116.

Luik, ondersteunt die stelling. De bisschoppen van Luik en Metz richtten hun pijlen in deze fase allebei op de controle van centrale plaatsen om hun invloedssfeer te vestigen en uit te breiden.

Ten eerste brengen subtiele vermeldingen in heiligenlevens als de *Vita Trudonis*, de *Vita Chrodegangi* en de *Vita Remacli* die concurrentie aan de oppervlakte, waarin eigen versies van het verleden werden geconstrueerd om hun machtsaanspraken te ondersteunen. Ook de bankruisprocessies kunnen vanuit dat oogpunt bekeken worden. Zo haalden de bisschoppen van Luik de banden aan met de parochies van de dekenijen Zoutleeuw en Sint-Truiden door de parochianen jaarlijks te herinneren aan hun afhankelijkheid van de bisschopszetel in Luik. De keuze voor Zoutleeuw en Sint-Truiden als hoofdplaats van een dekenij kan geïnterpreteerd worden als een extra middel om de gebieden - of minstens de inwoners ervan - te integreren in hun invloedssfeer. Dat Luik in de nabijheid van Zoutleeuw lag, speelde wellicht in het voordeel van de Luikse bisschoppen, aangezien ze hun gezag op die manier ter plaatse konden laten gelden. Zo schoven ze ook het Sint-Denijskapittel vooruit als lokale vertegenwoordiger van de bisschoppelijke macht. Die instelling werd pas omstreeks het jaar 1000 opgericht, waardoor de eigenlijke verankering in de regio Zoutleeuw pas in de elfde eeuw kan hebben plaatsgevonden. Ten slotte lijkt het, op basis van de *Vita Landoaldi*, alsof bisschop Notger van Luik ook de wereldlijke controle over Zoutleeuw heeft nagestreefd. Door de opmars van de graven van Leuven werden die ambities echter beknot. Enkel de verankering van de geestelijke macht

bleek duurzaam, waardoor de regio Zoutleeuw tot in de twintigste eeuw deel uitmaakte van het bisdom Luik.

Bronnen en literatuur

Bronnen

- S. Bormans, 'Notice des cartulaires de la collégiale Saint-Denis à Liège', in: *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis*, 14 (1872), 23-190.
- S. Bormans en E. Schoolmeesters (ed.), *Cartulaire de l'église Saint-Lambert de Liège*. Leuven, 1893.
- Concilie van Agde*, 506, in: A. Thiel (ed.), *Epistolae romanorum pontificum genuinae*, 1 (Brannenberg, 1868), 492-493.
- Donatus, *Vita Trudonis confessoris Hasbaniensis auctore Donato*, in: W. Levison (ed.), *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Merovingicarum*, 6 (Hannover, 1913), 273-298.
- Egidius van Orval, *Continuatio Gesta Episcoporum Tungrensium, Traiectensium et Leodiensium*. Ed. J. Heller, in: *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores*, 25 (Hannover, 1880), 14-129.
- M.A. Erens, *De oorkonden der abdij Tongerlo*. Dl. 3. Tongerlo, 1948.
- Heriger van Lobbes, *Gesta Episcoporum Tungrensium, Traiectensium et Leodiensium*, in: R. Köpke (red.), *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores*, 7 (Hannover, 1846), 134-324.
- Heriger van Lobbes, *Vita secunda sancti Remacli*, in: R. Köpke (red.), *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores*, 7 (Hannover, 1846), 164-165, 180-189.
- Heriger van Lobbes, *Vita, translationes, miracula Landoaldi, Landradae et sociorum*, in: O. Holder-Egger (red.), *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores*, 15/2 (Hannover, 1887), 601-607.
- L. Lahaye, *Inventaire analytique des chartes de la collégiale de Saint-Jean l'Évangéliste à Liège*. Dl. 1. Brussel, 1921.
- Lambertus, *Cantatorium - Chronicon Sancti Huberti Andaginensis*, in L.C. Bethmann en W. Wattenbach (red.), *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores*, 8 (Hannover, 1848), 568-630.
- E. Lavigne e.a. (ed.), *Kroniek van de abdij van Sint-Truiden*. I: 628-1138 en II: 1138-1558. *Vertaling van de Gesta Abbatum Trudonensium*. Assen-Maastricht en Leeuwarden-Maastricht: Van Gorcum en Eisma, 1986 en 1988, 2 dln.
- A. Miraeus en J.F. Foppens (red.), *Opera Diplomatica et Historica*. Brussel, 1723-1748.
- C. Piot (ed.), *Cartulaire de l'abbaye de Saint-Trond*. Brussel, 1870.
- C. Piot, *Inventaire des chartes, cartulaires et comptes en rouleau de la ville de Léau*. Brussel, 1879.
- E. Poncelet (ed.), *Actes des princes-évêques de Liège: Hugues de Pierrepont (1200-1229)*. Brussel, 1941.
- Rodulfus, *Gesta abbatum Trudonensium*, in: E. Lavigne (ed.), *Kroniek van de abdij van Sint-Truiden*, dl. 1 (Assen-Maastricht, 1986).

- F. Rousseau, *Actes des comtes de Namur de la première race (946-1196)*. Brussel, 1937.
- Theodoricus, *Vita sancti Trudonis*, in: F. Mertens, *Kritische uitgave van Diederiks 'Leven van de Heilige Trudo'*. Onuitg. lic. verh. (Leuven, 1963), 1-70.
- A. Verkooren (red.), *Inventaire des chartes et cartulaires des duchés de Brabant et de Limbourg et des pays d'Outre-Meuse*. Dl. 1. Brussel, 1910-1922, 8 dln.
- Virtutes sancti Eugenii*, in: L. De Heinemann (red.), *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores*, 15/2 (Hannover, 1888), 649.
- Vita Chrodegangi episcopi Mettensis*, in: G.H. Pertz (red.), *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores*, 10 (Hannover, 1853), 552-572.
- Vita Remacli prima*, in: B. Krusch (red.), *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores rerum Merovingicarum*, 5 (Hannover, 1910), 104.
- Vita sancti Chlodulphi episcopi Metensis*, in: G. Henschenius (red.), *Acta sanctorum*, 2 (Antwerpen, 1698), 125-131.

Literatuur

- M. Aubrun, *La Paroisse en France des origines au XVe siècle*. Parijs, 1986.
- J. Avril, 'La "paroisse" dans la France de l'an mil', in: M. Parisse en X. Barral I Altet (red.), *Le Roi de France et son royaume autour de l'an mil* (Parijs, 1992), 203-218.
- R. Babcock, 'Heriger or Notger? The Authorship of the Gesta Episcoporum Leodiensium, the Vita Remacli and the Vita Landoaldi', in: *Latomus*, 68 (2009), 1027-1049.
- S. Balau, *Les sources de l'histoire de Liège au Moyen Age. Étude critique*. Brussel, 1903.
- G. Berings, 'Les patronages de saints dans la vallée de l'Escaut. Esquisse d'une méthode de recherche sur la christianisation', in: *Revue du Nord*, 68 (1986), 433-444.
- U. Berlière, 'Les processions des croix banales' in: *Académie Royale de Belgique de la Classe des Lettres et de Sciences Morales et Politiques*, 8 (1922), 419-446.
- T. Bertrand e.a., *L'église Saint-Sulpice de Beauvechain: un exemple d'architecture néogothique en milieu rural (1853-1860)*. Beauvechain, 1999.
- V. Bets, *Geschiedenis der gemeente Neerlinter naar wettige en meestal onuitgegeven stukken*. Leuven, 1868.
- V. Bets, *Zoutleeuw, beschrijving, geschiedenis, instellingen*. Tienen, 1887-1888, 2 dln.
- G. Boes, *L'abbaye de Saint-Trond des origines jusqu'à 1155*. Sint-Truiden, 1970.
- P. Bonenfant, *Le duché de Lothier et le marquisat de Flandre à la fin du XIe siècle (1095)*. Brussel/Parijs, 1932.
- S. Bormans e.a., *Recueil des ordonnances de la principauté de Liège. Première série 974-1506*. Brussel, 1878.
- G. Bouille, *Histoire de la ville et pays de Liège*. Luik, 1725-1732.
- M. Bour en T. Klausner, 'Note sur l'ancienne liturgie de Metz et sur les églises antérieures à l'an mil', in: *Annuaire de la Société d'Histoire et d'Archéologie Lorraine*, 38 (1929), 497 e.v.
- R. Brandts en J. Slofstra (red.), *Roman and Native in the Low Countries*. British Archaeological Reports 184. Oxford, 1983.
- C. Buve, 'Het oude Hageland en zijn bestuurlijke indeling', in: *Hageland Gedenkschriften*, 1 (1907), 19-36.
- C. Casier (red.), *Coutumes du Pays et Duché de Brabant. Quartier de Louvain et de Tirlemont*. Brussel, 1874.
- J.M. Cauchies en M. Maillard-Luypaert (red.), *Autour de la Bible de Lobbes (1084)*. Brussel, 2007.
- L.J. Charles, *La ville de Saint-Trond au moyen âge: des origines à la fin du XIVe siècle*. Parijs, 1965.
- M. Chaume, 'Le mode de constitution et de délimitation des paroisses rurales aux temps mérovingiens et carolingiens', in: *Revue Mabillon*, 27 (1937), 61-73 en 28 (1938), 1-9.

- M.A. Claussen, *The Reform of the Frankish Church: Chrodegang of Metz and the Regula canonicorum in the Eighth Century*. Cambridge, 2004.
- G. Collot, 'Les origines chrétienne de Metz', in: *Annales de l'Est*, 31 (1979), 185-192.
- B. Cursente en M. Mousnier (ed.), *Les territoires du médiéviste*. Rennes, 2005.
- J. Daris, *Histoire du diocèse et de la principauté de Liège depuis leur origine jusqu'au XIIIe siècle*. Luik, 1890.
- A. Deblon, 'De oorsprong van de Luikse aartsdiakens', in: *Euregionaal Mozaïek: voordrachten gehouden op het Historisch Congres bij gelegenheid van Sittard 750 jaar Stad (30.10.1993)* (Sittard, 1995), 2-11.
- A. Deblon, 'Les origines des doyennés ruraux dans le diocèse de Liège', in: *Le Moyen Age: Revue d'Histoire et de Philologie*, 105 (1999), 703-716.
- A. Deblon, 'Notes sur la circonscription paroissiale', in: *Bulletin de la Société Verviétoise d'Archéologie et d'Histoire*, 65 (1984), 101-112.
- V. De Buck, 'Des processions banales', in: *Collection de Précis Historiques*, 19 (1868).
- L. De Coster, 'Trouvaille de monnaies du onzième siècle', in: *Revue de la numismatique belge*, 12 (1856), 398-439.
- E.-C. de Gerlache, *Histoire de Liège depuis César jusqu'à la fin du XVIIIe siècle*. Brussel, 1874.
- R. de la Haye, *De bisschoppen van Maastricht*. Maastricht, 1985.
- K. Delcroix en G. Partoens, *Sint-Landoald en zijn gezellen*. Leuven, 1997.
- J.-E. Demarteau, *Liège et les principautés épiscopales de l'Allemagne occidentale*. Luik, 1900.
- E. de Moreau, *Histoire de l'Eglise en Belgique. 1: La formation de l'église médiévale*. Brussel, 1945.
- J. Deploige, 'Twisten via heiligen. Hagiografische dialogen tussen de Gentse abdijen van Sint-Pieters en Sint-Baafs, 941-1079', in: *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, 61 (2007), 31-82.
- M. Depreux en C. Treffort, 'La paroisse dans le *De Ecclesiis et capellis* d'Hincmar de Reims. L'énonciation d'une norme à partir de la pratique?', in: *Médiévales*, 48 (2005), 141-148.
- P. Depreux, F. Bougard en R. Le Jan (red.), *Les élites et leurs espaces. Mobilité, rayonnement, domination. Actes du colloque de Göttingen (3-5 mars 2005)*. Turnhout, 2007.
- J. De Rocker, *Aanzet tot reconstructie van het grondbezit te Oplinter tijdens het Ancien Régime*. Onuitg. lic.verh. Leuven, 2001.
- E. De Seyn, *Dictionnaire historique et géographique des communes belges*. Dl. 1. Brussel, 1933.
- G. Despy, 'Franchises urbaines et rurales: les ducs de Brabant et l'ancien comté de Bruçeron aux XIIe et XIIIe siècles', in: J.-M. Duvosquel en E. Thoen (eds.), *Peasants & Townsmen in Medieval Europe. Studia in honorem Adriaan Verhulst* (Gent, 1995), 631-650.
- A. Dierkens, 'Création des doyennés et archidiaconés dans l'ancien diocèse de Liège (début du Xe siècle). Quelques remarques de méthodes', in: *Le Moyen Age: Revue d'Histoire et de Philologie*, 92 (1986), 345-366.
- A. Dierkens, 'Entre Cambrai et Liège: l'abbaye de Lobbes à la fin du XIe siècle', in: M. Maillard-Luypaert en J.-M. Cauchies (red.), *Autour de la Bible de Lobbes (1084)* (Brussel, 2007), 13-42.
- A. Dierkens, 'Het diocees van Tongeren-Maastricht-Luik in de laat-Romeinse tijd en de vroege middeleeuwen', in: *Mosa nostra. De Maasvallei van Verdun tot Maastricht in de Merovingische periode, 5e-8e eeuw* (Namen, 1999), 44-45.

- A. Dierkens, 'Les paroisses rurales dans le nord de la Gaule pendant le haut Moyen Âge. État de la question et remarques critiques,' in: *La Paroisse en questions. Des origines à la fin de l'Ancien Régime* (Athis-Mons/Saint-Ghislain, 1998), 21-47.
- A. Dierkens, *L'Implantation du christianisme dans les campagnes de l'entre-Sambre-et-Meuse: Abbayes et paroisses, VIIe -XIe siècles*. Doct.verh. ULB. Brussel, 1983.
- B. Fisen, *Flares ecclesiae Leodiensis*. Rijsel, 1647.
- B. Fisen, *Historia Ecclesiae Leodiensis*. Luik, 1696.
- J.E. Foullon, *Historia Leodiensis*. Luik, 1735-1737.
- N. Gauthier, *L'évangélisation des pays de la Moselle. La Province romaine de Première Belgique entre Antiquité et Moyen Age, III-VIIIe siècles*. Parijs, 1980.
- N. Gauthier, *Topographie chrétienne des cités de la Gaule des origines au milieu du VIIIe siècle*. 1: *Province ecclésiastique de Trèves (Belgica Prima)*. Parijs, 1986.
- N. Gauthier, *Topographie chrétienne des cités de la Gaule des origines au milieu du VIIIe siècle*. 12: *Province ecclésiastique de Cologne (Germania Secunda)*. Parijs, 2002.
- L.F. Genicot, 'Fouilles en l'église Saint-Sulpice de Jumet,' in: *Documents et rapports de la Société royale d'archéologie et de paléontologie de Charleroi*, 54 (1969), 10-11.
- T. Gobert, *Liège à travers les âges: les rues de Liège*. Dl. 12. Brussel, 1975-1978.
- M. Gouillet en M. Heinzelmann, *Miracles, vies et réécritures dans l'Occident médiéval: actes de l'atelier 'la réécriture des Miracles': dossiers des saints de Metz et de Laon et de saint Saturnin de Toulouse*. Ostfildern, 2006.
- M. Gouillet, M. Parisse en A. Wagner, *Sources hagiographiques de l'histoire de Gorze (Xe siècle): Vie de saint Chrodegang, Panégyrique et Miracles de saint Gorgon*. Parijs, 2010.
- H. Grotefend, *Taschenbuch der Zeitrechnung des deutschen Mittelalters und der Neuzeit*. Vol. 2. Hannover, 1891.
- B. Guenée, 'Des limites féodales aux frontières politiques,' in: P. Nora (red.), *Les lieux de mémoire*. 2: *La Nation* (Evreux, 1986), 11-33.
- D. Guillaume, *L'Archidiaconé d'Ardenne dans l'ancien diocèse de Liège*. Luik, 1913.
- R. Hackeng, *Het middeleeuwse grondbezit van het Sint-Servaaskapittel te Maastricht in de regio Maas-Rijn*. Maastricht, 2006.
- A. Hansay, 'Le partage de la souveraineté dans la ville de Saint-Trond au Moyen Âge,' in: *Revue belge de philologie et d'histoire*, 20 (1941), 614-618.
- A. Hansay, 'Les origines de l'État liégeois,' in: *Revue de l'instruction publique en Belgique*, 43 (1900), 1-13, 81-95.
- G. Huard, 'Considérations sur l'histoire de la paroisse rurale, des origines à la fin du Moyen Age,' in: *Revue d'histoire de l'Église de France*, 24 (1938), 5-22.
- O. Huysmans, *Banvloek of kletsboek? Excommunicatie en anathema in de abdijkroniek van Sint-Hubertus te Luik (ca. 1091-1106)*. Onuitg. lic.verh. Leuven, 2012.
- P. Imbart de la Tour, *Les Origines religieuses de la France. Les paroisses rurales du IVe au XIe siècle*. Parijs, 1900.
- D. Iogna-Prat en E. Zadora-Rio, 'Formation et transformations des territoires paroissiaux,' in: *Médiévales*, 49 (2005), 5-10.
- P.C. Jacobsen, *Miracula s. Gorgonii. Studien und Texte zur Gorgonius-Verehrung im 10. Jahrhundert*. Monumenta Germaniae Historica - Studien und Texte 46. Hannover, 2009.
- C. Jullian, 'Notes gallo-romaines: les terroirs ruraux,' in: *Revue des études anciennes*, 27 (1926), 139-151.
- J.-L. Kupper, 'Du diocèse de Tongres-Maastricht au diocèse de Liège,' in: M. Otte en J. Willems (eds.), *La civilisation mérovingienne dans le bassin mosan* (Luik, 1986), 23-27.

- J.-L. Kupper, 'Les voies de la création hagiographique: lettre d'envoi par l'évêque Notger de Liège de la Vita sancti Landoaldi. 19 juin 980', in: O. Guyotjeannin en E. Poulle (red.), *Autour de Gerbert d'Aurillac, le pape de l'an mil* (Parijs, 1996), 302-305.
- J.-L. Kupper, *Liège et l'Église impériale (XIe-XIIe siècle)*. Parijs, 1987.
- J.-L. Kupper, 'Saint Lambert: de l'histoire à la légende', in: *Revue d'histoire ecclésiastique*, 79 (1984), 5-49.
- J.-L. Kupper en P. George, 'Hagiographie et politique autour de l'an mil: l'évêque de Liège Notger et l'abbaye de Stavelot-Malmédy', in: E. Renard, *Scribere sanctorum gesta: recueil d'études d'hagiographie médiévale offert à Guy Philippart* (Turnhout, 2005), 441-450.
- G. Kurth, *La cité de Liège au moyen âge*. Luik, 1910.
- G. Kurth, *Notger de Liège et la civilisation au Xe siècle*. Brussel, 1982.
- J. Kuys, *Kerkelijke organisatie in het middel-eeuwse bisdom Utrecht*. Nijmegen, 2004.
- M. Laffineur-Crepin (red.), *Notger et Liège: l'an mil au cœur de l'Europe*. Luik, 2008.
- M. Lauwers, 'Paroisse, paroissiens et territoire. Remarques sur 'parochia' dans les textes latin du Moyen Âge', in: *Médiévales*, 49 (2005), 11-32.
- M. Lauwers en L. Ripart, 'Représentation et gestion de l'espace dans l'Occident médiéval (Ve-XIIIe siècle)', in: J.P. Genet (red.), *Rome et l'Etat moderne européen* (Rome, 2007), 115-171.
- J. Lisson, *De ruimtelijke ontwikkeling van Zoutleeuw in de middeleeuwen. Voorspoed en verval op de grens tussen het hertogdom Brabant en het prinsbisdom Luik* (in voorbereiding).
- J. Loicq, 'La Civitas Tungrorum sous la Paix Romaine', in: *Cahiers de Clío*, 82-83 (1985), 31-76.
- A. Longnon, *Atlas historique de la France depuis Jules César jusqu'à nos jours*. Parijs, 1885-1889.
- F. Maes, *De oude pachthoven van de abdij van Park te Heverlee. Het pachthof Ten Rode*. Leuven, 1973.
- P.J. Margry, *Teedere quaesties: religieuze rituelen in conflict: confrontaties tussen katholieken en protestanten rond de processiecultuur in 19e-eeuws Nederland*. Hilversum, 2000.
- M. Mariën, *L'empreinte de Rome. Belgica antiqua*. Antwerpen, 1980.
- F. Mazel, 'Introduction', in: F. Mazel, *L'espace du diocèse. Genèse d'un territoire dans l'Occident médiéval (Ve-XIIIe siècle)* (Rennes, 2008), 11-21.
- F. Mazel, 'Cujus dominus, ejus episcopatus? Pouvoirs seigneuriaux et territoires diocésains (Xe-XIIIe siècle)' in: F. Mazel, *L'espace du diocèse. Genèse d'un territoire dans l'Occident médiéval (Ve-XIIIe siècle)* (Rennes, 2008), 213-252.
- F. Mazel, *L'espace du diocèse. Genèse d'un territoire dans l'Occident médiéval (Ve-XIIIe siècle)*. Rennes, 2008.
- J. Mertens en A. Despy-Meyer, *La Belgique à l'époque romaine*. Brussel, 1968.
- E. Morhain, 'Les origines du christianisme à Metz et en Moselle', in: *Annuaire de la Société d'Histoire et d'Archéologie Lorraine*, 60 (1960), 87-129 (overdruk S.I., 1961).
- B. Moolaert, 'Essai sur le Comté de Brunengeruz appelé par les historiens modernes Comté de Brugeron', in: *La Bibliothèque du Centre de recherches historiques*, 10 (1857), 165-195.
- U. Nonn, *Pagus und Comitatus in Niederlothringen*. Bonn, 1983.
- L. Opsteyn, 'Archeologie en historische bronnen', in: *De Brabantse Folklore en Geschiedenis*, 189 (1996), 11-14.
- M. Parisse, 'La vie religieuse en Lorraine au XIe siècle', in: *Sacris Erudiri*, 20 (1971), 11-38.
- M. Parisse, 'Liège et la Lorraine au Moyen Âge', in: *Annales de l'Est*, 20 (1968), 253-265.

- M. Parisse, 'Remarque sur les fondations monastiques à Metz au Moyen Âge', in: *Annales de l'est*, 31 (1979), 193-223.
- J. Paquay, *Le patrimoine de l'Église de Liège*. Luik, 1936.
- J. Paquay, 'Les antiques processions des croix banales à Tongres', in: *Bulletin de la Société scientifique et littéraire du Limbourg*, 21 (1903), 126-196.
- J. Paquay, *Les origines chrétiennes dans le diocèse de Tongres*. Tongeren, 1909.
- J.-N. Pecklers, 'La 'Taboula' n'est-elle pas la Dyle?', in: *Revue belge de philologie et d'histoire*, 46 (1968), 67-80.
- J.P. Peeters, *De financiën van de kleine en secundaire steden in Brabant van de twaalfde tot het midden der zestiende eeuw*. Dl. 3. Antwerpen, 1980.
- P. Pierrard, *Les diocèses de Cambrai et Lille*. Histoire des diocèses de France, 8. Parijs, 1978.
- C. Piot, *Notice historique sur la ville de Léau*. Brussel, 1859.
- C. Piot, 'Remarque d'un dépôt de monnaies du XIe siècle', in: *Revue de la numismatique belge*, 13 (1857), 103-108.
- H. Platelle, 'La paroisse et son curé jusqu'à la fin du XIIIe siècle: Orientations de la recherche actuelle', in: *Actes du 109e congrès national des sociétés savantes* (Dijon, 1984), 11-26.
- M.-T. Raepsaet-Charlier, 'La cité des Tongres sous le Haut-Empire. Problèmes de géographie historique', in: *Bonner Jahrbücher des Rheinischen Landesmuseums*, 1994, 43-58.
- F.J. Raymaekers, *Het kerkelijk en liefdadig Diest: geschiedenis der kerken, kapellen, kloosters, liefdadige instellingen enz., welke in deze stad vroeger bestonden of thans nog bestaan*. Leuven, 1870.
- F.J. Raymaekers, *Notice historique sur l'église primaire de Saint-Sulpice à Diest*. Gent, 1857.
- C.B. Ruger, *Germania inferior. Untersuchungen zur Territorial- und Verwaltungsgeschichte Niedergermaniens in der Prinzipatszeit*. Keulen, 1968.
- E.J. Strubbe en L. Voet, *De chronologie van de middeleeuwen en de moderne tijden in de Nederlanden*. Brussel, 1991.
- M. Suttor, *Vie et dynamique d'un fleuve: la Meuse de Sedan à Maastricht (des origines à 1600)*. Parijs, 2006.
- F. Toussaint, 'Les doyens et les assemblées synodales aux anciens diocèses de Liège et de Cambrai', in: *Miscellanea moralia in honorem eximii domini Arthur Janssen*, dl. 2 (Leuven/Gembloers, 1948), 655-669.
- E. Vandeput, *De Sint-Leonarduskerk van Zoutleeuw*. Zoutleeuw, 1978.
- M. Van der Eycken, *Geschiedenis van Diest*. Diest, 1980.
- L. Vanderkindere, *La formation territoriale des principautés belges au Moyen Âge*. Dl. 2. Brussel, 1902.
- E. Van Ermen, 'Heerlijkheden in het hertogdom Brabant in de 13e eeuw', in: *De Brabantse Folklore en Geschiedenis*, 253 (1987), 44-70.
- J. Van Loon, 'De Vita Landoaldi (anno 980) als prosopografische en historische bron', in: *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis*, 175 (2009), 475-507.
- M. Van Rey, *Die Lütticher Gaue Condroz und Ardennen im Frühmittelalter*. Bonn, 1977.
- M. Van Rey, 'Les divisions politiques et ecclésiastiques de l'ancien diocèse de Liège au haut Moyen Âge', in: *Le Moyen Age: Revue d'Histoire et de Philologie*, 87 (1981), 165-206.
- A. Vanrie, 'Les croix banales aux abbayes en Belgique au Moyen Âge', in: *Contributions à l'histoire économique et sociale*, 2 (1963), 7-27.
- J. Vanroelen, *De heerlijkheid Dormaal*. Zoutleeuw, 1999.

- J. Vanroelen, *Evaluatie en kritische benadering van de voornaamste bronnen betreffende de oorsprong en de ontwikkeling van Zoutleeuw*. Onuitg. studie. Zoutleeuw, s.d.
- R. Van Uytven, *Geschiedenis van Brabant van het hertogdom tot heden*. Leuven, 2004.
- R. Van Uytven, 'Zoutleeuw, een kleine "hoofdstad van Brabant" in zijn hoogdagen (13de-16de eeuw)', in: *De Brabantse folklore en geschiedenis*, 285-286 (1995), 7-14.
- M. Verbeeck, 'Archeologie in de regio Zoutleeuw', in: M. Verbeeck en M. Ceunen, *Zoutleeuws verleden aan het woord. Eerste resultaten van het archeologisch en archivalisch onderzoek* (Zoutleeuw/Leuven, 1993), 39-60.
- F. Vercauteren, 'La formation des principautés de Liège, Flandre, Brabant et Hainaut (IXe-XIe siècles)', in: *L'Europe aux IXe-XIe siècles* (Warschau, 1968), 31-41.
- E. Voltz, *Historique des bâtiments de l'abbaye Sainte-Glossinde à Metz*. Metz, 1963.
- A. Wauters, *Géographie et histoire des communes belges. Arrondissement de Louvain: Canton de Léau*. Brussel, 1887.
- A. Wauters, *Géographie et histoire des communes belges. Arrondissement de Louvain: Canton de Tirlemont*. Brussel, 1874.
- J.R. Webb, *Cathedrals of Words: Bishops and the Deeds of their Predecessors in Lotharingia, 950-1100*. Onuitg. doct.verh. Harvard, 2008.
- M. Werner, *Der Lütticher Raum in frühkarolingischer Zeit. Untersuchungen zur Geschichte einer karolingischen Stammlandschaft*. Göttingen, 1980.
- L. Wilmet, *Léau, la ville des souvenirs*. Dl. 2. Zoutleeuw, 1938.
- E. Zadora-Rio, 'Territoires paroissiaux et construction de l'espace vernaculaire', in: *Médiévales*, 49 (2005), 105-119.
- M. Zimmern, *Hagiography and the Cult of Saints in the Diocese of Liège, c.700-980*. St.-Andrews, 2007.

Summary

Personalia

Jelle Lisson (°1990) is verbonden aan de KU Leuven en werkt aan een FWO-onderzoek-sproject met als onderwerp *The Authority of the Bishop in the Post-Carolingian and Pre-Reform Age (c.900-c.1050): an inquiry into the lives and deeds of episcopal leaders in Western Francia and into the nature of their authority (Ecclesiastical Province of Rheims)*.
E-mailadres: jelle.lisson@arts.kuleuven.be